

**XIBOHO XA UNITED NATIONS EKA
TIMFANELO TA VARIMI LAVANTSONGO
NA VAN'WANA VANHU LAVA TIRHELAKA
EMATIKOXOKAYA**

Tafula ra Mahungu

Xiboho xa United Nations eka Timfanelo ta Varimi Lavantsongo na Van'wana Vanhu lava Tirhelaka Ematikoxokaya.

Masungulo	3
Manghenelo ya Mhaka	7
Atikili 1. Nhlamuselo ya Varimi lavantsongo na Van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya	11
Atikili 2. Vutihlamuleri Lebyi faneleke bya Mimfumo	12
Atikili 3. Ndzingano na ku nga tsan'wiwi	13
Atikili 4. Timfanelo ta varimi lavantsongo vaxisati na van'wana vavasati lava tirhelaka ematikoxikaya	13
Atikili 5. Mfanelo ya switirhisiwa swa ntumbuluko na mfanelo ya nhluvukiso	14
Atikili 6. Mfanelo ya vutomi, ntshuxeko na vusirheleri bya munhu 15	
Atikili 7. Ntshuxeko wo famba-famba	15
Atikili 8. Ntshuxeko wa matitwelo, mavonelo na ku phofula	15
Atikili 9. Ntshuxelo wo hlangana na Van'wana.....	16
Atikili 10. Mfanelo yo tinghenelerisa	16
Atikili 11. Mfanelo ya vuxokoxoko	17
Atikili 12. Ku fikelela vululami	17
Atikili 13. Mfanelo yo tirha	18
Atikili 14. Mfanelo ya vuhlayiseki na rihanyo entirhweni.....	18
Atikili 15. Mfanelo ya swakudya na vun'winyi bya swakudya	19
Atikili 16. Mfanelo ya muholo wo antswa na kutihanyisa na tindlela ta vuhumelerisi	20
Atikili 17. Mfanelo ya Misava	21
Atikili 18. Mfanelo ya Mbango wo hlayiseka, wo tenga na rihanyo lerinene	22
Atikili 19. Mfanelo ya timbewu.....	22

Table of Content

Atikili 20. Mfanelo ya ntalo wa ntumbuluko.....	23
Atikili 21. Mfanelo ya mati na nkululo	23
Atikili 22. Mfanelo ya mpfuno wa mfumo	24
Atikili 23. Mfanelo ya Rihanyo ra le nyameni na miehleketo	24
Atikili 24. Mfanelo ya tindlu leti enetisaka.....	25
Atikili 25. Mfanelo ya dyondzo na vuleteri	25
Atikili 26. Mfanelo ya Ndhavuko na Vutivi bya Xintu	25
Atikili 27. Vutihlamuleri bya United Nations na yin'wana minhlango ya misava	26
Atikili 28. Vutihlamuleri hi ku angarhela.....	26

Masungulo

Xiboho xa United Nations eka timfanelo ta Varimi lavantsongo: Matimu, Ku humelela na Mintlhonltho leyitaka. EKA MISAVA NA TIMFANELO!

Hi siku ra 17 N'wendzambahala 2018, Huvo ya United Nations yi pasisile ximfumo Xiboho xa UN xa Timfanelo ta Varimi Lavantsongo na Van'wana Vanhu lava Tirhelaka eMatikoxikaya (UNDROP). Xitirhisiwa lexi xa xipolotiki lexi hi tshembhelaka eka xona tanihi kuhlula eka siku ra namuntlha, a ku ri pphumba leri sunguriweke hi La Via Campesina (LVC), hi ku langutisa maendlelo lama nga kona yo tshikelela, lama xungetaka vukona bya varimi lavantsongo na vun'winyi bya swakudya.

Eka malembe yo hlaya, nhlngano a wu njhekanjhekisana hi xibumabumelo xa leswaku ku va na nchumu lowu nga tirhisiwaka emasaveni hinkwayo endzeni ka nhlngano, naswona hi lembe ra 2001, swirho swa nhlngano wa varimi lavantsongo swi njhekanjhekisanile hi mhaka leyi hi vuenti eka Nhlengeletano ya Timhaka ta Vuhangalasi bya Misava ya Vurimi na Timfanelo ta Varimi lavantsongo, leyi a yi lulamisiwile hi Serikat Petani Indonesia (SPI), eIndonesia.

Endzhaku ka nkarhi, Hi lembe ra 2004, eka Nhlengeletano ya Vumune ya Misava ya LVC, eSao Poulo, Nhlngano wa misava wa varimi lavantsongo wu pasisile makungu ya wona yo tumbuluxa nchumu wa timfanelo ta varimi lavantsongo. Ku ya emahlweni, eka Nhlengeletano ya Timfanelo ta Varimi lavantsongo leyi a yi lulamisiwile hi LVC eJakarta, mpfampfarhuto wo sungula wa Timfanelo ta Varimi lavantsongo-Vavasati na Vavanuna wu tumbuluxiwile, lowu tiyisisiweke ximfumo eka Nhlengeletano ya Vuntlhanu ya LVC eMaputo hi lembe leri fanaka. Laha hi kona hi ku tirhisana na yin'wana minhlngano leyi tingheneleriseke kwala kufambeni, yo fana na CETIM na FIAN International, La Via Campesina yi sungurile pphumba leri a ri vula 18 wa malembe wa minongonoko ya nhlengelo na ku hngeletana ku kota ku rhunga hi mbhovo na mbhovo, nchumu wa ximfumo emisaveni hinkwayo ku tlakusa timfanelo ta ximunhu ta varimi lavantsongo vaxinuna na vaxisati.

Eka mamiliyoni ya varimi lavantsongo na swin'wana swirho swa le tindhawini ta le matikoxikya, lava vutomi bya vona na ndlela yo tihanyisa swi tshembhelaka eka misava ya vona, swihlahla, milambu na malwandle, Xiboho lexi xa United Nations i nchumu lowu tiyisisaka eka xiyimo lexi hi lwisanaka na xona na swibumabumelo swa minhlngano ya le matikoxikaya. Wu tlhela wu tumbuluxa matsalwa ya xinawu na mendlelo ya xinawu emisaveni hinkwayo ku risa milawu ya matiko na swinawana swa vaaki eka swiyenge hinkwaswo leswaku ku vuyeriwa lava hletelaka misava.

Enkarhini wa sweswi, varimi lavantsongo na van'wana vatirhi etindhawini ta le matikoxikaya va hluphekisiwa hi maendlelo yo hlaya yo ku tsan'wiwa loko va ringeta ku fikelela vutomi byo antswa tanihi

hi vahumelerisi va swakudya etindhawini ta ka vona. Va tshamelo ro susiwa hi nkanu etindhawini ta vona, ku tekeriwa hansi hambu ku ri rifu.

Mintlhontho ya swakudya leyi a yi nyanyile hi malembe ya va 90's ya ha ya emahlweni na namuntlha. Mintlhontho leyi tlheleke yi tiyisiwa na hi FAO, yi hlohloterile Huvo ya Timfanelo ta Ximunhu ya United Nations (UNHRC) ku endla vulavisisi, lebyi kombiseke leswaku ku tsan'wiwa loku langutaneke na varimi lavantsongo na van'wana vatirhi va le matikoxikaya swi ake timitsu hi ku pfumaleka ka ndzingano wa ku fikelela na ku lawula misava, ntalo wa ntumbuluko na swin'wana switirhisiwa swa ntumbuluko. Swipimelo ehenhla ka vona ku fikelela timakete na tindlela to humelerisa swi siverile varimi lavantsongo ku fikelela tindlela to antswa to tihanyisa.

Vulavisisi lebyi byi kombetele tintiho eka ku pfumaleka ka vululami lebyi nyanyisiweke hi swinawana swa vurimi swa mimfumo leswi voyamelaka etlhelo ra nhlayo yintsongo ya ntlawa wa varimi lavakulu, vinyi va misava, van'watikotiraka va vurimi lebyikulu na mabindzu ya vurimi. Vulavisisi lebyi byi endlile hi Komiti yo Tsundzuxa ya UNHRC leswi pasisiweke ximfumo eka ntshamo wa vu 21 hi 2012.

Endzhaku ka nkarhi, hi n'weti ya Nhlangua 2012 ku tumbuluxiwile ntshamo wa minjhekanjhekisano hi mhaka leyi lowu katsaka mimfumo ya misava (OEIWG) hi xikongomelo xo njhekanjhekisano, ku hetisisa xikan'we na ku rhumela eka Huvo ya Timfanelo ta Ximunhu mpfampfarhuto wa "Xiboho xa United Nations eka Timfanelo ta Varimi lavantsongo na Van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya". Ku vile na mintshamo ya ntlanu ya minjhekanjhekisano exikarhi ka lembe ra 2013 na 2018. Hi siku ra 28 Nhlangua 2018, eka ntshamo wa vu 39 wa UNHRC, kwalomu ka 47 wa matiko ku nga nhlayo ya le henhla ya hlawurile leswaku Xiboho lexi xi yisiwa emahlweni leswi pfuleke ndlela leswaku Xiboho lexi xi pasisiwa ximfumo hi Huvo ya United Nations hi siku ra 17 N'wendzambahala 2018.

Kuhlula loku ka matimu, ku ta hi nkarhi wa nkoka swinene, kusukela namuntlha, ku tlula kwalomu ka 1.2 ya mabiliyoni ya varimi lavantsongo na mindyangu ya vona, lava endlaka kwalomu ka nharhu hi vutalo bya vanhu emisaveni, va langutanile na ku kandziyeriwa ka timfanelo ta vona hi nhlayo ya tsandza vahlayi. I nkarhi lowu timfanelo ta vatirhi ti khukhuriwaka hi ndlela yo vava, nkarhi wo xavisiwa na ku onhiwa ka switirhisiwa swa ntumbuluko swa mani na mani; nkarhi lowu mabindzu lamakulu ya phanghaka misava, mati, swicelwa, mafurha, mbewu na ntalo wa ntumbuluko swi nga ri enawini. Naswona swi le rivaleni leswaku mabindzu ya vurimi-mati-swicelwa ya tlakusa ntsena ku phangha switirhisiwa swa ntumbuluko.

Namuntlha, varimi lavantsongo va langutanile na swinawana swa mfumo leswi lwaka na vona eka timhaka ta vuhumelerisi na mabindzu; va tirhela ehansi ka swiyimo leswi nga tsakisiki, ku susiwa emisaveni na le tindhawini ta vona, naswona va tshamela ro hehliwa hi milandzu

na ku dlawa.

Varimi lavantsongo hi vona lava khumbekaka swinene hi vusiwana na ndlala. Ku ya hi xiviko xa FAO xa 2018 eka timhaka ta vuhlayiseki bya swakudya na swakudya swo aka mirhi emisaveni, ndlala yi le ku tlakukeni naswona yi khumbha kwalomu ka 821 wa mamiliyoni ya vanhu, laha votala va vona ku nga swisiwana swa varimi lavantsongo. Ntalo wa ntumbuluko, laha ndlela yo tihanyisa eka varimi lavantsongo va tshembhelaka eka swona ku humelerisa swakudya hi ndlela leyi hlayisekeke, swi le ku enhleni tanihilaha swi paluxiweke eka xiviko xa FAO lexi xa ha ku humelerisiwaka hi lembe ra 2019 xa “Xiyimo xa Ntalo wa Ntumbuluko eMisaveni eka Swakudya na Vurimi (The State of World’s Biodiversity for Food and Agriculture)

Mongo wa UNDROP wu langutisa swinene eka mfanelo ya misava, timbewu na ntalo wa ntumbuluko, ku katsa na tin’wana timfanelo ta nhlengelo leti dzikeke eka Vun’winyi bya Swakudya (leswi ku nga mfanelo ya vanhu ku teka Xiboho eka swakudya swa vona na muxaka wa vurimi na mfanelo ya swakudya swa rihanyo lerinene na ku fambelana na ndhavuko).

Xiboho xa United Nations eka timfanelo ta varimi lavantsongo swi chela mafurha eka nhlango wa vaaki ku herisa xiyimo xa swa xinawu na ku kayivela loku kotiseka ku tshikeleriwa, ku xanisiwa na ku susiwa ka varimi lavantsongo etindhawini ta vona hi sikongomelo xa mabindzu lamakulu laha hi minkarhi yo tala hi ku seketeriwa hi mimfumo na minhlangano ya misava. Ku ya emahlweni, swi nyika nchumu lowu nga tirhisiwaka hi varimi lavantsongo na vatirhi va le matikoxikaya ku koxa mimfumo ya vona ku endla swinawana swa vaaki leswi kongomisiweke eka ku sivela na ku ololoxa swiphiqu swa vukalo bya vululami eka vaaki.

Xiboho lexi xa UN xi tlhela xi tekela enhlokweni mfanelo ya nhlengelo ya varimi lavantsongo na varimi ku lwela hi nhlengelo na hi munhu ku fikelela misava, mbewu, mati, ntalo wa ntumbuluko na switirhisiwa swa ntumbuluko xikan’we na mpfuno wa mfumo, vutshunguri bya kahle na swiyimo swo hlayiseka emintirhweni. Hi ku tiyisisa leswaku timfanelo ta vaaki, tipolotiki, ikhonomi, ndhavuko, mbango na timfanelo na nhlengelo swa fambelana naswona a swi hambaniseki, Xiboho xa UN xi tirha tanihi nhlonhlotelo eka ku cinca loku cincekaka ku lwisana na maendlelo yo kanganyisa ya mabindzu lamakulu.

Ehandle ka ku va ku ri na atikili yo hlawuleka leyi kongomisiweke eka vutihlamuleri bya vona, Xiboho xa UN xi tlhela xi tumbuluxa eka atikili yin’wana na yin’wana vutihlamuleri byo hlaya na swubumabumelo eka mimfumo. Leswi swi vula leswaku a swi hlamuseli ntsena timfanelo va varimi lavantsongo, kambe na tindlela na switirhisa eka mfumo ku swi tiyisisa. Eka mhaka leyi, swi tiyisisa nkoka na swilaveko swa vuhangalasi bya vurimi ku tiyisisa mfanelo ya misava.

Xiboho xa UN xi nyika tindlela ta misava eka milawu ya matiko na swinawana hi xikongomelo xa:

- Ku antswisa nsirhelelo wa timfanelo ta varimi lavantsongo (vavanuna, vavasati na vantshwa) na ndlela yo tihanyisa ematikoxikaya;
- ku tiyisisa vun'winyi bya swakudya, ku lwisana na ku cinca ka maxelo na ku hlayisa ntalo wa ntumbuluko;
- Ku tivisa vuhangalasi bya misava ya vurimi bya ntiyiso na ku sirhelela tindhawu ta varimi lavantsongo eka ku phanghiwa ka misava;
- Ku tiyisisa timfanelo ta varimi lavantsongo ku hlayisa, ku tirhisa, ku cincana na ku xavisa mbewu;
- Ku tiyisisa tihakelo leti vuyerisaka eka vuhumelerisi bya Varimi Lavantsongo xikan'we na xiyimo xa kahle eka matirhelo ya vatirhi va le matikoxikaya, xikan'we na
- Ku tekela enhlokweni mfanelo ya varimi lavantsongo vaxisati na vantshwa na ku tisa vululami bya vaaki eka vanhu va swiyimo hinkwaswo, swiyimo, muhlovo na muxaka ehandle ka ku tsan'wiwa.

Hi ndlela yoleyo, Xiboho xa UN xi tiyisisa leswaku timfanelo ta ximunhu ti tirha eka munhu un'wana na un'wana ku nga ri vantsongo. Xi tiyisisa xiyimo lexi angarhelaka timfanelo ta vanhu va le matikoxikaya. Xi nyika matimba eka matiko lawa ya nga swirho swa United Nations na ku va tsundzuxa hi vutihlamuleri bya vona ku tlakusa vusirheleri na ku rhangisa timfanelo ta varimi lavantsongo na van'wana vatirhi va le matikoxikaya.

Hi ndlela leyi, ntirho wa hina tanihi La Via Campesina i ku tirhisa nchumu lowu nga le mavokweni ya hina ku hlengeleta masocha ya hina, ku lulamisa vuleteri bya xipolitiki hi nchumu lowu, ku wu tirhisa eka timhaka ta xinawu ku sirhelela varimi lavantsongo, xikan'we na ku kombela vaaki ku tumbuluxa maendlelo eka timheho ta misava na le ka matiko lama kongomisiweke eka ku tiyisisiwa ka Xiboho lexi xa UN leswaku mimfumo, eka swiyenge swa yona hinkwaswo, yi teka vutihlamuleri bya yona hi ku tiyisisa xindzhuti na vululami bya vanhu lava humelerisaka swakudya hi xikongomelo xa Vun'winyi bya Swakudya emisaveni hinkwayo.

**HI HLETELA VANHU VA HINA NA
KU AKA NHLANGANO KU CINCA MISAVA**

**KU TIKERIWA EKA MISAVA HINKWAYO, NTSHEMBO EKA MISAVA
HINKWAYO**

La Via Campesina

Huvo yo Endla Milawu

Distri. general
21 January 2019

Ntshamo wa Makumenkombo-Nharhu
Nongonoko wa vu 74 (b)

Xiboho lexi tekiweke hi Huvo yo endla Milawu ya United Nations hi siku ra 17 N'wendzambahala 2018

[*eka xiviko xa komiti ya vunharhu (A/73/589/Add.2)*]

73/165. Xiboho xa United Nations eka Timfanelo ta Varimi Lavantsongo na Van'wana Vanhu lava Tirhelaka eMatikoxikaya

Huvo yo endla Milawu,

Ku amukela ka ku tekiwa ka Xiboho hi Huvo ya Timfanelo ta Ximunhu, eka Xiboho xa yona xa 3 9/12 hi 28 Ndzhati 2018, 1 ya Xiboho xa United Nations eka Timfanelo ta Varimi Lavantsongo na Van'wana Vanhu lava Tirhelaka eMatikoxikaya,

1. Ku tekiwa xa Xiboho xa United Nations eka Timfanelo ta Varimi Lavantsongo na Van'wana Vanhu lava Tirhelaka eMatikoxikaya, tanihileswi swi nga kona eka annex ya Xiboho lexi;
2. Xirhambo eka Mimfumo, tiajesi na minhlngano ya timhaka ta United Nations na minhlngano ya mimfumo na minhlngano yo ka yi nga ri ya mfumo ku hangalasa Xiboho na ku tlakusa hlonipho na ntwanano wa misava tanihilaha ku hlamuseriweke;
3. Xikombelo eka Matsalani-Nkulu ku katsa matsalwa ya Xiboho eka xiphemu lexi landzelaka xa Timfanelo ta Ximunhu: Nkatsakanyo wa Switirhisiwa swa Misava.

55th nhlengeletano yo kunguhata
17 N'wendzambahala 2018

Languta Matsalwa ya Ximfumo ya Huvo yo endla Milawu ya United Nations, Ntshamo wa Vumakumenkombo-Nharhu, ntshaho no: 53 A ([A/73/53/Add.1](#)) cap II

Annex**Xiboho xa United Nations eka Timfanelo ta Varimi Lavantsongo na Van'wana Vanhu lava Tirhelaka eMatikoxikaya.**

Huvo yo endla Milawu,

Hi ku tsundzuka milawu leyi tsariweke eka tsalwa ra United Nations, leyi tekelaka enhlokweni nkoka wa xindzhati na ntikelo na timfanelo to ringana leti nga heriki eka swirho hinkwaswo swa rixaka ra vanhu, tanihi masungulo ya ntshuxeko, vululami na ku rhula emisaveni,

Ku tekela enhlokweni milawu leyi tsariweke eka Xiboho xa timfanelo ta ximunhu eMisaveni Hinkwayo², Ntwanano wa Misava eka ku Herisa Maendlelo Hinkwawo ya ku tsan'wa ku ya hi Muhlovo³, Ntwanano wa Misava eka Timfanelo ta Ikhonomi, Vaaki na Ndhavuko⁴, Ntwanano wa Misava eka Timfanelo ta Vaaki na Tipolotiki⁴, Ntwanano wa Kuherisa Tindlela Hinkwato ta Ku tsan'wa Vavasati⁵, Ntwanano wa Timfanenlo ta N'wana⁶, Ntwanano wa Misava eka ku sirheleriwa ka Timfanelo ta Vatirhi va Vanhlapfa na Swirho swa Mindyangu ya Vona⁷, Ntwanano lowu fambelanaka wa International Labour Organization na yin'wana mintwanano ya misava leyi bohiweke eka swiyenge swa misava na timheho ta misava.

Ku tiyisisa Xiboho eka Mfanelo ya Nhluvukiso, na leswaku mfanelo ya nhluvukiso⁸ i mfanelo ya ximunhu leyi nga heriki ya nkoka laha munhu un'wana na un'wana na vanhu hinkwavo va nga na mfanelo ya ku tinghenelerisa, ku hoxa xandla ku tiphina hi ikhonomi, mahanyelo, ndhavuko na nhluvukiso wa tipolotiki, laha timfanelo hinkwato ta ximunhu na nkoka wa ntshuxeko swi nga ha tiyisisiwaka hi ku hetiseka.

Ku tiyisisa nakambe hi Xiboho xa United Nations eka Timfanelo ta Vanhu va Xintu⁹,

Ku tiyisisa ku ya emahlweni leswaku timfanelo hinkwato ta ximunhu i ta misava hinkwayo, a ti hambanisiwi, ti na vuxaka, ta fambisana na ku seketelana hi vuxaka bya le kusuhi nakona ti fanele ku tekiwa hi ndlela ya kahle yo ringana, hi mavonelo yo fana na hi nkoka lowu fanaka, na ku tsundzuka leswaku ku tlakusiwa na ku sirheleriwa ka xiphemu xin'we xa timfanelo a swi sively mfumo ku tlakusa na ku sirhelela tin'wana timfanelo,

Ku tekela enhlokweni vuxaka byo hlawuleka na ku tirhisana exikarhi ka varimi

2 Resolution

3 United Nations, Treaty Series, vol. 660 No. 9464

4 See Resolution 2200 A (XXI) annex

5 United Nations, Series, vol.1249, 20378

6 Ibid., vol.1577, No 27531.

7 Ibid., vol. 2220 No 39481

8 Resolution 41/128, annex

9 Resolution 61/295, annex

10 Resolution 70/1

lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya na le ka misava, mati na ntumbuluko eka leswi va nga na vuxaka bya le kusuhi na ku tshembhela eka swona ku tihanyisa,

Ku tekela enhlokweni nakambe ku hoxa xandla ka tolo, namuntlha na mundzuku hi varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya eka timheho hinkwato ta misava eka ku hlulukisa na ku hlayisa na ku antswisa ntalo wa ntumbuluko, leswi endlaka masungulo ya swakudya na vuhumelerisi bya vurimi emisaveni hinkwayo, na ku hoxa xandla ka vona eka Ku tiyisisa mfanelo ya swakudya leswi eneleke na vuhlayiseki bya swakudya, leswi nga na nkoka eka ku fikelela ntwanano wa swiboho swa nhlulukiso lowu fikeleriweke emisaveni hinkwayo ku katsa na Makungu ya 2030 ya Nhlulukiso lowu Hlayisekeke¹⁰,

Ku vilerisiwa hileswaku varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya, va hlupheka ku tlula mpimo hi vusiwana, ndlala, na ku pfumaleka ka swakudya swo aka mirhi,

Ku vilerisiwa hi leswaku varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va hlupheka hikokwalaho ka mindzhwalo leyi endlaweke hi ku onhaka ka mbango na ku cinca ka maxelo,

Ku vilerisiwa nakambe hikokwalaho ka ku dyuhala ka varimi lavantsongo emisaveni hinkwayo na vantshwa lava rhurhaka ku ya etindhawini ta le xilungwini na ku komba vurimi hi xikosi hikokwalaho ka ku pfumaleka ka miholo na vutomi byo tika bya le matikoxikaya, na ku tekela enhlokweni swilaveko swo antswisa ku ndlandlamuka ka mixaka ya ikhonomi ematikoxikaya na ku tumbuluxa yin'wana mintirho yo ka yi nga ri ya vurimi, ngopfu-ngopfu eka vantshwa va le matikoxikaya,

Ku hlamarisiwa hi ku ndlandlamuka ka nhlayo ya varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya lava susiwaka hi nkanu kumbe ku rhurhisiwa lembe na lembe,

Ku hlamarisiwa nakambe hi timhangu to hlaya ta ku tisunga ka varimi lavantsongo ematikweni yo hlaya,

Ku tiyisisa leswaku varimi lavantsongo vaxisati na van'wana vavasati va le matikoxikaya va tlanga xiphemu xa nkoka eka ikhonomi ku kota ku hlayisa mindyangu ya vona ku katsa na hi migingiriko ya vona eka swiyenge swa ikhonomi leyi nga ngenhisiki mali, kambe va tshamela ro aleriwa vusirheleri na vun'winyi bya misava, ndzingano wo kufikelela misava, switirhisiwa swa vuhumelerisi, vukorhokeri bya swatimali, vuxokoxoko, mintirho na mpfuno wa mfumo, naswona va tshamela ku va vatwisiwavava eka madzolonga na ku tsan'wiwa hi tindlela to hambana-hambana leti nga le rivaleni,

Ku tiyisisa nakambe nkoka wa ku tlakusa na ku sirhelela timfanelo ta n'wana

ematikoxikaya, ku katsa na hi ku herisa vusiwana, ndlala na ku pfumaleka ka swakudya swo aka mirhi, ku tlakusiwa ka tidyondzo ta xiyimo xa le henhla na rihanyo, vusirheleri eka ku hlangana na tikhemikali na malakatsa, na ku herisiwa ka ku tirhisiwa ka vana, ku ya hi vutihlamuleri lebyi faneleke bya timfanelo ta ximunhu,

Ku tiyisisa ku ya emahlweni leswaku switandzhaku swo hlaya swi tikisela varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya, ku katsa na vanjovi va tihlampfi lavantsongo, vatriri va tihlampfi, varisi, vahlayisi va swihlahla na van'wana vanhu emigangeni, ku endla leswaku marito ya vona ya twiwa, ku sirhelela timfanelo ta vona ta ximunhu, na timfanelo ta vusirheleri bya misava, na ku sirhelela ku tirhisa switirhisiwa swa ntumbuluko hi ndlela leyi hlayisekeke ku nga leswi va tshembheleke eka swona,

Ku tekela enhlokweni leswaku ku fikelela misava, mati, timbewu na swin'wana switirhisiwa swa ntumbuluko i mintlhontlho leyi ndlandlamukaka eka vanhu va le matikoxikaya, na ku tiyisisa nkoa wo antswisa ku fikelela switirhisiwa swa vuhumelerisi na vuvekisi lebyi fambisanaka na nhluvukiso wa le matikoxikaya,

Ku khorwisiwa leswaku varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va fanele ku seketeriwa eka matshalatshala ya vona ya ku tlakusa na ku tirha mintirho leyi hlayisekeke ya vuhumelerisi bya vurimi lebyi seketelaka na ku tshamisana kahle na ntumbuluko, leswi vitaniwaka Misava Mana wa Hina eka matiko yo hlaya na le ka timheho ta misava, ku katsa na ku hlonipha na vuswikoti bya ntumbuluko ku khoma hi xihatla na ku humelerisa nakambe hi tindlela na tinguva ta ntumbuluko.

Ku tekela enhlokweni swiyimo swo khombo na ku tshikelela leswi humelelaka eka timheko to hlaya emisaveni laha, varimi lavantsongo vo hlaya na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va faneleke ku tirha kona, va tshamela ro tsoniwa nkateko wo tirhisa timfanelo ta nkoa eminitrhweni na ku pfumala miholo yo tihanyisa na mpfuno wa mfumo.

Ku vilerisiwa hi leswaku vanhu, mintlawa na swiyenge leswi tlakusaka na ku sirhelela timfanelo ta ximunhu ta lava va tirhelaka eka misava na switirhisiwa swa ntumbuluko va hlangana na khombo ro muxaka wun'wana wa nxungeto na ku tseketeriwa hi xiyimo xa mimirhi ya vona.

Ku tekeka enhlokweni leswaku varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va tshamela ro hlangana na mintlhontlho yo fikelela tikhoto, maphorisa, vachuchisi na vayimeri va xinawu leswi endlaka leswaku va tsandzeka ku kuma swintshuxo swa xihatla swo ololoxa kumbe nsirhelelo eka

11 United Nations, Treaty Series, vol. 1760, No. 30619

12 United Nations Environment Programme, document UNEP/CBD/COP/10/27, annex, decision

13 United Nations, Treaty Series, vol. 2400, No. 43345.

14 Food and Agriculture Organisation of the United Nations, document CL 14 4/9

madzolonga, ku xanisiwa na ku tshikeleriwa,

Ku vilerisiwa hi ku ehleketelela eka switirhisiwa swa swakudya, ku andza ka ku manyana na timhaka ta vuphakeri bya swakudya lebyi voyamelaka etlhelho rin'we, xikan'we na matimba lawa ya nga ringaniki eka vuphakeri bya swakudya, leswi sivelaka ku tiphina hi timfanelo ta ximunhu.

Ku tiyisisa leswaku mfanelo ya nhluvukiso i mfanelo ya ximunhu leyi nga heriki ya nkoka laha munhu un'wana na un'wana na vanhu hinkwavo va nga na mfanelo yo tinghenelerisa eka yona, ku hoxa xandla eka na ku tiphina hi ikhonomi, vutomi bya vaaki, nhluvukiso wa ndhavuko na tipolotiki laha timfanelo hinkwato ta ximunhu na ntshuxeko wa nkoka swi nga ha fikeleriwa hi ku hetiseka.

Ku tsundzuka mfanelo leyi vanhu va nga yi tirhisaka, ku ya hi ku tirhisa katsakanyo lowu faneleke wa Mintwanano ya Matiko ya Misava eka Timfanelo ta ximunhu, vun'winyi hinkwabyo na hi ku hetiseka eka rifumo na switirhisiwa swa ntumbuluko hinkwaswo swa vona.

Ku tekela enhlokweni leswaku nhlamuselo ya Vun'winyi bya Swakudya yi tirhisiwile eka matiko na timheho ta misava to hlaya ku nyika mfanelo yo teka Xiboho eka timhaka ta swakudya na vurimi na mfanelo ya swakudya swa rihanyo lerinene leswi fambelanaka na

ndhavuko leswi humelerisiweke hi ndlela ya ntumbuluko leyi hlayisekeke leyi hloniphaka timfanelo ta ximunhu,

Ku vona leswaku munhu loyi a nga na vutihlamuleri eka van'wana vanhu na le mugangeni lowu a kumekaka kona, u le hansi ka vutihlamuleri byo lwela ku tlakusa na ku xixima timfanelo leti tekeriwaka enhlokweni eka Xiboho lexi na nawu wa misava,

Ku tiyisisa nkoka wo hlonipa ntalo wa mindhavuko na ku kondletela ku amukelana, mbulavurisano na ntirhisano.

Ku tsundzuka ku tala ka swiyenge swa mintwanano na swibumabumelo swa International Labour Organization eka vusirhleri bya vatrhi na xindzhuti xa mintirho,

Ku tsundzuka nakambe Ntwanano eka Ntalo wa Ntumbuluko¹¹ na Nagaya Protocol eka ku Fikelela Switirhisiwa swa Ntumbuluko xikan'we na ku avelana kahle, hi ku ringana mbuyelo lowu humaka eka ku tirhisiwa ka Ntwanano wa Ntalo wa Ntumbuluko¹².

Ku tsundzuka ku ya emahlweni ntirho lowukulu lowu endliwaka hi Nhlango wa Swakudya na Vurimi wa United Nations (FAO) na Komiti ya Vuhlayiseki bya Swakudya eMisaveni eka mfanelo ya swakudya, mfanelo ya vusirhleri bya misava, ku fikelela switirhisiwa swa ntumbuluko na tin'wana timfanelo ta varimi lavantsongo, ngopfu-ngopfu Ntwanano wa Misava eka Switirhisiwa swa

Ntumbuluko wa Swimilana eka swakudya na Vurimi13, na Makombandlela yo Tinyiketela ya Nhlngano eka Mafumelo ya Vutihlamuleri eka vusirheleri bya misava, tihlampfi na swihlahla ku ya hi matshamelo ya Vuhlayiseki bya Swakudya bya Tiko14, Makombendlela yo Tinyiketela eka ku Sirhelela Vanjovi va Tihlampfi lavantsongo hi ndlela ya vuhlayiseki bya swakudya na ku Herisa Vusiwana xikan'we na Makombandela yo Tinyiketela ku Seketela ku Fikelela ka mfanelo yo kuma Swakudya leswi eneleke hi ndlela ya Vuhlayiseki bya Swakudya ya Tiko,15

Ku tsundzuka mbuyelo wa Nhlengeletano ya Misava eka Vuhangalasi bya Misava ya Vurimi na Nhluvukiso wa Matikoxikaya, na Tsalwa ra Varimi Lavantsongo leri pasisiweke, laha xilaveko xo endla tindlela ta tiko leti faneleke eka vuhangalasi bya Misava ya Vurimi na Nhluvukiso wa Matikoxikaya, xikan'we na ku hlanganisiwa ka swona na makungu ya nhluvukiso wa tiko hi ku angarhela swi tiyisisiwile.

Ku tiyisisa leswaku Xiboho lexi na yin'wana mintwanano ya misava leyi faneleke yi fanele ku seketelana hi ndlela yo seketela ku sirheleriwa ka timfanelo ta ximunhu, Ku tiyimisela ku teka magoza mantshwa yo ya emahlweni eka ku tinyiketela ka minhlangano ya misava hi mavonelo yo fikelela swikongomelo hi ndlela ya xiyimo xa le henhla eka timhaka ta timfanelo ta ximunhu hi ku ndlandlamuka na ku ya emahlweni na matshalatshala ya ntirhisano na nseketelo emisaveni hinkwayo.

Ku khoriweseka ka swilaveko swa xiyimo xa le henhla swo sirhelela timfanelo ta ximunhu eka varimi lavantsongo na vanhu van'wana lava tirhelaka ematikoxikaya, na ku hlamusela swi va erivaleni na ku tirhisa ntolovelo na maendlelo ya timfanelo ta ximunhu leti nga kona emisaveni.

Ku bohiwa leswi landzelaka:

Atikili 1

1. Hi xikongomelo xa Xiboho lexi, murimi lontsongo i munhu un'wana na un'wana loyi a kumbe a lavaka ku tinghenelerisa, a ri swakwe, kumbe na van'wana, kumbe tanihi muganga, eka vuhumelerisi bya vurimi lebyintsongo ku tihanyisa na/kumbe makete, naswona loyi a tshembhelaka hi xiyimo xa le henhla kambe swi nga siyi handle, eka mintirho ya le ndyangwini kumbe endlwini na tin'wana tindlela leti nga ngenhisiki mali to kunguhata mintirho, na loyi a nga tshembhela hi ku hlawuleka na ku va na vuxaka bya le kusuhi na misava.
2. Xiboho lexi xi tirha eka munhu un'wana na un'wana loyi a tinghenelerisaka eka vurimi bya vutshila kumbe lebyintsongo, ku byala swibyariwa, ku fuwa swufuwo, vufuwi, tihlampfi, swihlahla, ku hlota kumbe ku hlengeleta hi nhlayo yintsongo na vuvatli lebyi fambelanaka na vurimi kumbe mintirho leyi fambelanaka ematikoxikaya. Swi tlhela swi tirha na le ka swirho swa mindyangu leswi nga tshembhela eka varimi lavantsongo.
3. Xiboho lexi xi tirha nakambe eka vanhu va xintu na vaaki lava tirhelaka emisaveni, varisi va swifuwo, vahloti na va hlengeleti, na lava va pfumalaka

misava lava tinghenelerisaka eka migingiriko leyi hlayiweke laha henhla.

4. Xiboxo lexi xi ya emahlweni xi tirha na le ka vatrirhi lava hiriweke, ku katsa na vatrirhi hinkwavo va vanhlapfa swi nga ri na mhaka hi xiyimo xa vunhlapfa bya vona, na vatrirhi va tinguva, eka swimilana, mapurasi ya vurimi, swihlahla na mapurasi ya tihlampfi na le ka mabindzu lamakulu ya vurimi.

Atikili 2.

1. Mimfumo yi fanele ku hlonipha, ku sirhelela na ku hetisisa timfanelo ta varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya. yi fanele ku teka magoza ya xihatla ya nawu, mafambiselo na man'wana lama faneleke ku fikelela hi ku hetiseka timfanelo leti vekiweke eka Xiboho lexi leti nga ta ka ti nga tiyisisiwi hi nkarhi wolowo.
2. Ku fanele ku tekiwa magoza eka ku tiyisisiwa ka Xiboho lexi eka timfanelo na swilaveko swo hlawuleka swa varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya, ku katsa na vadyuhari, vavasati, vantshwa, vana na vanhu lava hanyaka na vutsoniwa, na ku tekela enhlokweni xilaveko xo lulamisa tindlela to hambana-hambana ta maendlelo yo ku tsan'wa.
3. Ehandle ka ku ku tsan'wa milawu yin'wana ya vanhu va xintu, ku nga se tekiwa swiboho na ku tiyisisa milawu na swinawana, mintwanano ya misava na tin'wana tindlela to teka swiboho lama nga khumbhaka timfanelo ta varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya, mimfumo yi fanele ku tihlanganisa na ku tirhisana hi moya wa kahle na varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya hi nomo wa swiyenge leswi va yimelaka, ku vulavurisana na ku lava nseketelo wa varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya lava nga khumbekaka hi swiboho leswi swi nga se tekiwaka, na ku hlamula eka ku hoxa xandla ka swona, na ku tekela enhlokweni ku kala ka ndzingano wa matimba loku nga kona exikarhi ka swiyenge na ku tiyisisa maendlelo ya nkinkhi, yo ntshuxeka, yo vonakala, yo twala na ku tivisiwa eka ku tinghenelerisa ka vanhu na hi mintlawu eka maendlelo lamafanaka yo teka swiboho.
4. Mimfumo yi fanele ku tumbuluxa, ku nyika tinhlamuselo na ku tirhisa mintwanano na maendlelo ya misava lama faneleke laha va nga xiphemu hi ndlela leyi fambelanaka na vutihlamuleri bya vona eka timfanelo ta ximunhu leswi tirhelaka eka varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya.
5. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela hinkwato leti faneleke ku tiyisisa leswaku minhlangano yo ka yi nga ri ya mfumo leyi nga le ka xiyimo xo veka swinawana, ku fana na vaaki na minhlangano leyi tiyimeleke, namabindzu lamakulu ya misava na man'wana mabindzu, ku hlonipha na ku tiyisisa timfanelo ta varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya.
6. Mimfumo, hi ku tekela enhlokweni nkoka wa ntirhisano emisaveni eka nseketelo wa matshalatshala ya tiko ku fikelela swikongomelo na makungu ya Xiboho lexi, yi fanele ku teka tindlela leti faneleke to twala eka mhaka leyi, exikarhi ka mimfumo, na hi ndlela leyi faneleke, hi ku tirhisana na

swiyenge leswi faneleke emisaveni na minhlangano eka timheho ta misava na minhlangano ya vaaki, ngopfu-ngopfu minhlangano ya varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya, eka swin'wana. Naswona tindlela leti ti nga ha katsa:

- (a) Ku tiyisisa ntirhisano lowu faneleke emisaveni, ku katsa mapfumba ya nhluvukiso emisaveni, yi katsa mani na mani, ku fikeleleka na ku twala eka varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya;
- (b) Ku kondletela na ku seketela ku aka vuswikoti, ku katsa na hi ku cincana na ku avelana ka vuxokoxoko, ntokoto, mapfumba ya vuleteri na maendlelo yo antswa;
- (c) Ku kondletela ntirhisano eka vulavisisi na ku fikelela vutivi bya sayitifiki na xithekiniki;
- (d) Ku nyika, mpfuno wa xithekiniki na ikhonomi leyi faneleke, ku kondletela ku fikelela na ku avelana thekinoloji leyi fikelelekaka, na hi ku hundzisela thekinoloji, ngopfu-ngopfu eka matiko lawa ya ha hluvukaka, ku ya hi swipimelo swa mintwanano;
- (e) Ku antswisa matirhelo ya timakete emisaveni na ku kondletela hi nkarhi vuxokoxoko byo fikelela makete, ku katsa na swakudya leswi hlayisiweke, ku kota ku pfuna ku hunguta maendlelo yo ka ya nga tshamisekanga ya nxavo wa swakudya na ku koka rinoko eka ku ehleketelela.

Atikili 3.

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo tiphina hi ku hetiseka timfanelo hinkwato ta ximunhu na nkoka wa ntshuxeko leswi tekeriwaka enhlokweni hi Tsalwa ra United Nations, Xiboho xa United Nations eka Timfanelo ta Ximunhu eMisaveni, na man'wana matsalwa ya timfanelo ta ximunhu emisaveni, ku nga ri na tindlela tin'wana ta ku tsan'wiwa hi ku ya hi leswaku u pfa kwihi, tiko rawena, muhlovo, swihluke, rimbewu, ririmi, ndhavuko, xiyimo xa vukati, tinhundzu, vutsoniwa, malembe, mavonelo ya tipolotiki na man'wana, vukhongereri, ku velekiwa kumbe ikhonomi, xiyimo emugangeni kumbe swin'wana swiyimo.
2. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo vula kumbe ku tumbuluxa leswi va lavaka ku swi rhangisa emahlweni na tindlela tin'wana to tirhisa mfanelo ya vona ya nhluvukiso.
3. Mfumo wu fanele wu tirhisa tindlela leti faneleke ku herisa swiyimo leswi endlaka kumbe ku pfuna ku nyanyisa xiyimo xo tsan'wa, ku katsa tindlela to hlaya na maendlelo yo fambelana yo tsan'wa, varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya.

Atikili 4.

1. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku herisa maendlelo hinkwawo yo tsan'wa varimi lavantsongo vaxisati na van'wana vavasati lava tirhelaka ematikoxikaya, na ku tlakusa ku nyikiwa ka vona matimba

- ku kota ku tiyisisa, ku ya hi maendlelo ya ndzingano exikarhi ka vavanuna na vavasati, leswaku va tiphina hi ku hetiseka na ku ringana eka timfanelo hinkwato ta ximunhu na nkoka wa ntshuxeko na leswaku va kota ku landzelerisa, ku nghenelela na ku vuyeriwa eka nhluvukiso wa ikhonomi, vutomi bya vaaki, tipolotiki na ndhavuko va ntshuxekile.
2. Mimfumo yi fanele ku tiyisisa leswaku varimi lavantsongo vaxisati na van'wana vavasati lava tirhelaka ematikoxikaya va tiphina ehandle ka ku tsan'wiwa hi timfanelo hinkwato ta ximunhu na nkoka wa ntshuxeko lowu vekeweke eka Xiboho lexi na le ka man'wana matsalwa ya timfanelo ta ximunhu emisaveni, ku katsa na timfanelo:
 - (a) To tingenerisa hi ku ringana na hi ndlela leyi vonakalaka eka ku tumbuluxiwa na ku hetisisiwa ka makungu ya nhluvukiso eka swiyenge hinkwaswo;
 - (b) Ku fikelela hi ku ringana hi xiyimo xa le henhla xa rihanyo enyameni na le miehlekotweni, ku katsa na tindhawu ta vutshunguri leti ringaneleke, vuxokoxoko, mpfuno wa miehleketo na vukorhokeri bya mpfuno wa swa miehleketo eka timhaka ta nkunguhato wa mindyangu;
 - (c) Ku vuyeriwa hi ku kongoma eka mapfumba wa mpfuno ya mfumo;
 - (d) Ku kuma minxaka hinkwayo ya vuleteri na dyondzo, swi nga ha va swa ximfumo kumbe swo ka swi nga ri swa ximfumo, ku katsa vuleteri na dyondzo leswi fambelanaka na dyondzo leyi hanyaka, na ku vuyeriwa eka vukorhokeri hinkwabyo bya vaaki na varimisi ku kota ku tlakusa vuswikoti bya vona bya xithekiniki;
 - (e) Ku kunguhata mintlawa yo tipfuna, minhlangano na mabindzu ya nhlengelo ku kota ku fikelela hi ndzingano eka nkateko wa vukhorokeri bya ikhonomi kumbe ku titirha.
 - (f) Ku nghenelela eka migingiriko hinkwayo ya vaaki;
 - (g) Ku fikelela hi ku ringana vukorhokeri bya swatimali, swikweleti swa vurimi na mali yo lombisa, switirhisiwa swa vuhlanganisi na thekinoloji leyi faneleke;
 - (h) Ku fikelela hi ku ringana ku tirhisa na ku hlayisa misava na switirhisiwa swa ntumbuluko, na ku khomiwa hi ku ringana kumbe ku rhangisiwa emahlweni eka vuhangalasi bya misava ya vurimi na le ka swikimu swo nyika nakambe misava;
 - (i) Ku kuma mintirho ya xiyimo xa kahle, muholo lowu ringanaka na ku vuyeriwa hi mpfuno wa mfumo, na ku fikelela migingiriko leyi nghenisaka mali;
 - (j) Ku ntshuxeka eka maendlelo hinkwawo ya madzolongwa.

Atikili 5

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo fikelela na ku tirhisa hi ndlela leyi hlayisekeke switirhisiwa swa ntumbuluko leswi nga kona etindhawini ta ka vona leswi lavekaka ku tiphina hi vutomi byo antswa ku fambisana na atikili 28 ya Xiboho lexi. Va na mfanelo nakambe yo tinghenelerisa eka mafambiselo ya switirhisiwa leswi.

2. Mfumo wu fanele ku teka tindlela ku tiyisisa leswaku ku tirhisiwa hi ndlela yo biha loku khumbhaka switirhisiwa swa ntumbuluko leswi varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya swi nga swa vona ku ya hi xintu kumbe mpfumelelo wo swi tirhisa ku ya hi, kambe swi nga siyi:
 - (a) Vuhleri lebyi faneleke hi switandzhaku eka vaaki na mbango;
 - (b) Ku tihlanganisa hi moya wa kahle, hi ku fambisana na atikili 2(3) ya Xiboho lexi;
 - (c) Maendlelo yo avelana mimbuyelo hi ndlela ya kahle na ku ringana eka ku tirhisiwa loku tumbuluxiweke hi mintwanano exikarhi ka vatirhisi va swilo sweswo swa ntumbuluko na varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya.

Atikili 6

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo ya vutomi, xindzhuti xa le nyameni na miehleketo, ntshuxeko na vusirheleri bya munhu.
2. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya a va fanelanga ku khomiwa kumbe ku pfaleriwa swi nga ri enawini, ku xanisiwa kumbe maendlelo man'wana ya tihanyi, ku khomiwa ku fana na xihari, kumbe ku khomiwa hi ndlela leyi chichaka munhu ndzhuti kumbe ku xupuriwa, naswona a va fanelanga ku khomiwa bya vuhlonga kumbe ku tirha ku fana na hlonga.

Atikili 7

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo tekeriwa enhlokweni kun'wana na kun'wana tanihi munhu emahlweni ka nawu.
2. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti nga fanela ku kondletela ntshuxeko wo famba-famba wa varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya.
3. Mimfumo yi fanele, laha swi bohaka, ku teka tindlela leti nga fanela ku tirhisana hi xikongomelo xo ololoxa timhaka ta vusirheleri bya mindzilikani ku fambisana na atikili 28 ya Xiboho lexi.

Atikili 8

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo ya matitwelo, mapfalo, vukhongereri, mavonelo, ku phofula, na ku hlengeletana hi ku rhula. Va na mfanelo yo phofula mavonelo ya vona, ku nga ha va hi ku vulavula, hi ku tsala kumbe eka phephahungu, hi ku tirhisa vutshila, kumbe hi ku tirhisa vuhangalasi bya mahungu lebyi va byi tsakelaka, etindhawini ta vaaki, eka timheho ta misava, etikweni na le misaveni hinkwayo.

2. Varimi lavantsongo na van'wana lava vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo, hi munhu na/kumbe hi nhlengelo, hi ku tihlanganisa na van'wana kumbe tanihi muganga, ku tinghenelerisa hi ku rhula eka migingiriko yo lwisana na ku kandziyeriwa ka timfanelo ta ximunhu na nkoka wa ntshuxeko.
3. Ku tirhisiwa ka timfanelo leti nyikiweke eka atikili leyi swi fambisana na migingiriko ya kona yo hlawuleka na vutihlamuleri. Naswona swi nga ha vekiwa ehansi ka swipimelo swin'wana, kambe leswi swi fanele ntsena leswi vekiweke hi nawu na ku va swi fanela:
 - (a) Ku hlonipa timfanelo kumbe swiyimo swa van'wana;
 - (b) Ku sirhelela vusirheleri bya tiko kumbe ntshamiseko wa tiko (*ordre public*) kumbe rihanyo ra vaaki kumbe mahanyelo lamanene.
4. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku tiyisisa nsirhelelo hi vurhangeri bya vuswikoti eka un'wana na un'wana, hi munhu kumbe hi ku tihlanganisa na van'wana, ku lwisana na madzolonga man'wana na man'wana, ku chavisela, ku tlherisela, *de jure* kumbe ku tsan'wa loku nga kona, ntshikelelo kumbe man'wana magoza yo ka ya nga ri enawini tanihi mbuyelo wa ku va a tirhisiwa swi ri enawini na ku sirhelela timfanelo leti hlamuseriweke eka Xiboho lexi.

Atikili 9

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo tumbuluxa kumbe ku nghenelela minhlangano, minhlangano yo yimela vatrhi, mabindzu ya nhlengelo kumbe minhlangano yin'wana na yin'wana leyi vona vinyi va tihlawulelaka yona ku sirhelela ku tsakela ka vona, na ku koxa swilo hi nhlengelo. Minhlangano ya muxaka lowu yi fanele ku va leyi tiyimeleke na hi ku tinyiketela, na ku tshama yi ntshuxekile eka ku ngheneleriwa, ku chaviseriwa kumbe ku tshikeleriwa.
2. Kuhava swipimelo leswi faneleke ku vekiwa ehansi ka mfanelo leyi ehandle ka leswi tsariweke eka milawu naswona leswi faneleke eka maendlelo ya xidimokirasi hi xikongomelo xo sirhelela vusirheleli bya tiko na vuhlayiseki bya vaaki, ntshamiseko va tiko (*ordre public*), nsirhelelo wa rihanyo ra vaaki na mahanyelo lamanene, kumbe nsirhelelo wa timfanelo na ntshuxeko wa van'wana.
3. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku hlohlotela ku tumbuluxiwa ka minhlangano ya varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya, ku katsa na minhlangano yo yimela vatrhi, mabindzu ya nhlengelo na yin'wana minhlangano, ngopfu-ngopfu hi xikongomelo xo herisa swirhalanganyi swa ku tumbuluxiwa ka swona, ku kula na ku yisa emahlweni migingiriko ya le nawini, ku katsa milawu yin'wana na yin'wana kumbe mafambiselo yo tsan'wa minhlangano ya muxaka lowu na swirho swa kona, na ku va nyika nseketelo ku tiyisisa mavonelo ya vona loko va ri eka minjhekanjhekisano ya timhaka ta tikotiraka ku tiyisisa leswaku swiyimo na tihakelo swi kahle na ku tshamiseka naswona a swi kandziyeli timfanelo ta xindzhuti na vutomi byo antswa.

Atikili 10

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo ya ku tinghenelerisa hi ku hetiseka na ntshuxeko, hi ku kongoma na/kumbe hi minhlangano leyi yi va yimelaka, eka ku lulamisela na ku hetisisa swinawana, mapfumba na tiphurojeke leti nga khumbhaka vutomi bya vona, misava na mahanyelo ya vona.
2. Mimfumo yi fanele ku tlakusa ku tinghenelerisa, hi ku kongoma na/kumbe hi minhlangano leyi yimelaka, ya varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya eka migingiriko yo teka swiboho leswi nga khumbhaka vutomi bya vona, misava na mahanyelo ya vona; leswi swi katsa nhlonipo wa ku tumbuluxiwa na ku kula loku tiyeke na ku tiyimela ka minhlangano ya varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya na ku tlakusa ku tinghenelerisa ka vona eka ku lulamisela na ku hetisiswa ka vuhlayiseki bya swakudya, swiyimo swa le mintirhwani na mbango leswi nga va khumbhaka.

Atikili 11

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo lava, ku kuma, ku amukela, ku tumbuluxa na ku hundzisa vuxokoxoko, ku katsa na vuxokoxoko hi swilo leswi nga khumbhaka vuhumelerisi, ku lulamisela, vuhlanganisi na vuphakeri bya switirhisiwa swa vona.
2. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku tiyisisa leswaku varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va fikelela vuxokoxoko lebyi faneleke, erivaleni, hi nkarhi na hi ku hetiseka hi ririmi na maendlelo na tin'wana tindlela to hetiseka ku ya hi maendlelo ya vona ya ndhavuko tanihi ku tlakusa ku va nyika matimba na ku tiyisisa ku tinghenelerisa ka vona hi ku hetiseka eka timhaka ta ku tekiwa ka swiboho leswi nga khumbhaka vutomi bya vona, misava na mahanyelo ya vona.
3. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku tlakusa ku fikelela ka varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya eka maendlelo ya vukamberi na ku tiyisisa ntikelo wa switirhisiwa swa vona hi ndlela ya kahle, yi nga voyameli etlhelo rin'we hi ndlela leyi faneleke kusukela hanshi, etikweni na le misaveni hinkwayo na ku tlakusa ku tinghenelerisa ka vona eka ku tumbuluxiwa ka swona.

Atikili 12

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo kota ku fikelela vululami hi ku hetiseka na ku ka va nga tsan'wiwi, ku katsa na ku fikelela maendlelo ya kahle eka swiboho swa mikwetlembetano na tindlela leti hetisekeke eka swintshuxo hinkwaswo eka ku kandziyeriwa ka timfanelo ta ximunhu hinkwato. Swiboho swa muxaka lowu swi fanele ku tekela enhlokweni maendlelo ya vona ya xintu, ndhavuko, milawu na timhaka ta xinawu hi ku fambelana na vutihlamuleni

- lebyi faneleke ehansi ka timfanelo ta ximunhu emisaveni.
2. Mimfumo yi fanele ku endla tindlela to kota ku fikelela ehandle ko tsan'wa, hi ku tirhisa tikhoto na swiyenge swa vufambisi leswi nga voyameriki etlhelo rin'we swa vuswikoti, ku ololoxa mikwetlembetano hi nkarhi, hi tihakelo leti fikelelekaka, na tindlela leti hetisekeke hi ririmi ra munhu loyi a khumbhekaka, xikan'we na ku tisa swintshuxo leswi hetisekeke hi xihatla, leswi nga katsaka mfanelo yo ntlhontha Xiboho, ndziho, swileriso swa ndziriso, ndziriso na ndzulamiso.
 3. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo ya mpfuno wa swa nawu. Mimfumo yi fanele ku tisa tin'wana tindlela to engetela, ku katsa mpfuno wa swa nawu, ku seketela varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya lava nga tsandzekaka ku fikelela vukhorhokeri bya mafambiselo na swa nawu.
 4. Mimfumo yi fanele ku tiyisisa tindlela to tyisisisa swiyenge leswi nga fanela swa mfumo ku tlakusa na ku sirhelela timfanelo ta ximunhu hinkwato, ku katsa timfanelo leti hlamuseriweke eka Xiboho lexi.
 5. Mimfumo yi fanele ku nyika varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikayahi maendlelo lama hetisekeke ku sivela na ku lulamisa nakambe magoza hinkwawo lama nga na xikongomelo kumbe ku hoxa xiave eka ku kandziyeriwa ka timfanelo ta vona ta ximunhu, ku tekeriwa misava ya vona na switirhisiwa swa ntumuluko hi nkanu, kumbe ku va tsona tindlela leti va tihanyisaka hi tona na xindzhuri, kumbe tindlela tin'wana na tin'wana to bohelela ku tshamisiwa endhawini yin'we kumbe ku susiwa ka vanhu etindhawini ta vona.

Atikili 13.

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo tirha, leswi katsaka ku hlawula va ntshuxekile tindlela to tihanyisa.
2. Vana va varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo sirheleriwa eka mintirho yin'wana na yin'wana leyi nga na khombo kumbe ku sivela dyondzo ya vana, kumbe ku va na khombo eka rihanyo ra vana kumbe enyameni, miehleketo, emoyeni, mahanyelo kumbe nhluvukiso wa vaaki.
3. Mimfumo yi fanele ku tumbuluxa tindlela ta kahle leti nga na nkateko wa mintirho ya varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya na mindyangu ya vona leyi nyikaka muholo wa vutomi byo antswa.
4. Eka mimfumo leyi ku nga na vusweti bya le matikoxikaya hi xitalo, laha ku pfumalekaka mikateko ya mintirho eka swiyenge swin'wana, mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku tumbuluxa na ku tlakusa timhaka ta swakudya leti hlaysikeke leti nga lavaka mintirho yo tala ya mavoko ku kota ku hoxa xiave eka ku tumbuluxiwa ka mintirho yo antswa.
5. Mimfumo, hi ku tekela enhlokweni maendlelo ya muxaka wun'wana wa vurimi bya varimi lavantsongo na vanjovi va tihlampfi lavantsongo, wu

fanele ku langutisisa hi ku landzelela milawu ya swa mintirho hi ku seketela, laha swi lavekaka, switirhisiwa leswi faneleke ku tiyisisa leswaku ku va na migingiriko hi ku hetiseka ya valanguteri va swa mintirho ematikoxikaya.

6. Kuhava munhu la faneleke ku tirhisiwa hi ku boheleriwa, ntirho wa xikhomela-nandzu kumbe ku tirhisiwa hi nkanu, ku vekiwa eka xiyimo xa nxungeto kumbe ku va mutiwisiwakuvava hi ku tlhakisiwa, kumbe ku vekiwa eka xiyimo xin'wana na xin'wana xo fambelana na vuhlonga. Mimfumo yi fanele , hi ku tihlanganisa na ku tirhisana na varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya na minhlango leyi va yimelaka, ku teka swoboho leswi faneleke ku va sirhelela eka ku xanisiwa eka timhaka ta ikhonomi, ku tirhisiwa ka vana na tindlela hinkwato ta vuhlonga, to fana na swikweleti swo khomela eka vavasati, vavanuna na vana na ku tirha hi ku boheleriwa, leswi katsaka swa vunjovi na vatriri va tihlampfi, vatriri va swihlahla, kumbe vatriri va tinguva kumbe vatriri va vanhlapfa.

Atikili 14.

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya, swi nga ri na mhaka leswaku i vatriri va nkarhinyana, vatriri va tinguva kumbe vatriri va vanhlapfa, va na mfanelo yo tirhela eka swiyimo leswi hlayisekeke, na rihanyo lerinene, ku nghenelela eka migingiriko yo hetisisa tindlela to sivela, ku hunguta na ku lawula mimoya ya nxungeto na khombo, ku fikelela swiambalo swa ntirho na switirhisiwa leswi faneleke swa vutisirheleri emintirhweni, xikan'we na vuxokoxoko lebyi hetisekeke na vuleteri hi timhaka ta vuhlayiseki bya le mintirhweni, ku tirha u ntshuxekile eka madzolonga na ku xanisiwa, ku katsa ku xanisiwa hi timhaka ta masangu, ku mangala swiyimo swa le mintirhweni leswi nga hlayisekangiki na ku pfumaleka ka rihanyo lerinene, na ku tihumesa eka nxungeto lowu vaka kona hikokwalaho ka migingiriko ya le mintirhweni loko va tshembha leswaku ku na nxungeto lowu nga papalatekiki eka vuhlayiseki na rihanyo ra vona ehandle ka ku tekeriwa magoza man'wana lama fambelanaka na ku rihiseta hi ku tirhisa mfanelo yoleyo.
2. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo ya ku ka va nga tirhisi kumbe ku tikuma va ri eka nxungeto wa swilo swa khombo kumbe tikhemikali ta xiganama, ku katsa na tikhemikali ta vurimi, kumbe vurimi kumbe switirhisiwa swo thyakisa mbango.
3. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku tiyisisa xiyimo xa vuhlayiseki lebyi faneleke na rihanyo lerinene eka swiyimo swa le mintirhweni swa varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya, xikan'we na ku thola varhangeri lava nga na vuswikoti na vutihlamuleri na ku tumbuluxa tindlela ta ntirhisano exikarhi ka tindzawulo leti nga na migingiriko leyi fambelanaka ku kota ku humelerisa swinawana na ku tiyisisa milawu na swipimelo swa tiko eka vuhlayiseki bya le mintirhweni na rihanyo eka vurimi, mabindzu lamakulu ya vurimi na tihlampfi, ku nyika tindlela to lulamisa na swigwevo leswi faneleke, na ku tumbuluxa na ku seketela hi ku hetiseka na tindlela leti faneleke ku valanga tindhawu ta mintirho ematikoxikaya.

4. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku tiyisisa:
 - (a) Ku sivela makhombo eka rihanyo na vuhlayiseki leswi humaka eka thekinoloji, tikhemikali na misingiriko ya vurimi, ku katsa na hi ku swi yirisa na hi swipimelo;
 - (b) Maendlelo lama faneleke etikweni kumbe tin'wana tindlela leti pasisiweke hi vurhangeri lebyi faneleke ku tumbuluxa swipimelo swin'wana eka ku nghena ka swilo etikweni, ku swi veka ku ya hi swiphemu, ku swi phutsela, vuphakeri, swikoweto na ku tirhisa tikhemikali eka vurimi, na ku swi sivela kumbe swipimelo;
 - (c) Eka lava va humelerisaka, ku ngenisa swilo etikweni, ku phakela, ku xavisa, ku hundzisela, ku hlayisa kumbe ku herisa tikhemikali leti tirhisiwaka eka vurimi swi fanele ku landzelela swipimelo swa tiko na swin'wana swa swipimelo swa vuhlayiseki na rihanyo leswi tekeriwaka enhlokweni, na ku nyika vuxokoxoko lebyi hetisekeke na lebyi faneleke eka vatirhisi hi ririmi leti faneleke ra vatirhisi kumbe ririmi ra le tikweni na, hi xikombelo hi vurhangeri lebyi faneleke;
 - (d) Leswaku ku fanele ku va na maendlelo lawa ya faneleke ya ku tleketla hi vuhlayiseki, ku swi hangalasa na ku cukumeta malakatsa ya tikhemikali, tikhemikali leti nga ha pfuniki nchumu, madiromu ya tikhemikali lawa ya nga ri ki na nchumu ku kota ku papalata ku tirhisiwa ka tona eka yin'wana misingiriko na ku herisa kumbe ku hunguta khombo eka vuhlayiseki na rihanyo na le ka mbango;
 - (e) Ku tumbuluxa na ku hetisisa mapfumba ya dyondzo na ku lemukisa vaaki hi switandzhaku swa tikhemikali leti tolovelekeke ku tirhisiwa ematikoxikaya eka rihanyo na mbango, na tindlela tin'wana to antswa ku tlula tona.

Atikili 15

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo ya swakudya leswi eneleke na mfanelo ya nkoka ya ku ntshuxeka eka ndlala. Leswi swi katsa mfanelo yo humelerisa swakudya na mfanelo yo swakudya swo enela swo aka mirhi, leswi tiyisisaka vuswokoti byo tiphina hi ndlela ya xiyimo xa le henhla nhluvukiso wa le nyameni, emoyeni na miehleketo.
2. Mimfumo yi fanele ku tiyisisa leswaku varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va tiphina hi ku fikelela enyameni na ikhonomi hi minkarhi hinkwayo na swakudya leswi eneleke leswi humelerisiwaka na ku tirhisiwa hi ndlela leyi hlayisekeke na hi ku ringana, leswi hloniphaka mindhavuko ya vona, ku hlayisa ku fikelela swakudya eka rixaka leritaka na ku tiyisisa ku enetiseka enyameni na le miehleketweni na vutomi bya xindzhuti eka vona, hi munhu na/kumbe hi nhlengelo ku angula hi swilaveko swa vona.

3. Mimfumo yi Fanele ku teka tindlela leti faneleke ku lwisana na swakudya swo ka swi nga aki mirhi eka vana va le matikoxikaya, ku katsa na le ka timhaka ta rihanyo ra masungulo hi ku tirhisa thekinoloji leyi na vuphakeri bya swakudya swo aka mirhi hi ku hetiseka na ku tiyisisa leswaku vavasati va na swakudya swo aka mirhi swo enela loko va tikile na loko va ri vatswedyani. Mimfumo yi fanele ku tiyisisa leswaku swiyenge hinkwaswo swa vaaki, ngopfu-ngopfu vatswari na vana va tivisiwa, va fikelela dyondzo ya swakudya swo aka mirhi na ku seketeriwa eka ku tirhisa vutivi bya ntlovelo eka madyelo ya vana na mbuyelo wo mamisa n'wana.
4. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo teka swiboho eka swakudya na vurimi bya vona, leswi tekeriwaka enhlokweni hi mimfumo yo hlanya na timheho ta misava tanihi mfanelo ya vun'winyi bya swakudya. Leswi swi katsa mfanelo yo nghenelela eka mingingiriko yo teka swiboho eka swinawana swa swakudya na vurimi na mfanelo ya swakudya swa rihanyo lerinene swo enela leswi humelerisiweke hi ndlela ya ntumbuluko na maendlelo lama hlayisekeke lama hloniphaka mindhavuko ya vona.
5. Mimfumo yi fanele ku endla hi ku tirhisana na varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya, swinawana swa vaaki eka mfumo wa vaaki, mfumo wa le xikarhi na mfumo wa timheho ta misava na misava hinkwayo ku yisa emahlweni na ku sirhelela mfanelo ya swakudya leswi eneleke, Vusirheleri bya Swakudya na vun'winyi bya swakudya na timhaka ta swakudya leti hlayisekeke na ku enela leti tlakusaka na ku sirhelela mfanelo leyi kumekaka eka Xiboho lexi. Mimfumo yi fanele ku tumbuluxa tindlela leti tiyisisaka vuhlanganisi bya vurimi bya vona, ikhonomi, mahanyelo ya vaaki, ndhavuko na nhluvukiso wa swinawana leswi tekelaka enhlokweni mfanelo leyi nga kona eka Xiboho lexi.

Atikili 16.

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo hanya vutomi byo antswa hi ku hetiseka eka vona vinyi na mindyangu ya vona na ku hlohlotela ku fikelela tindlela ta vuhumelerisi leti faneleke ku ti fikelela, ku katsa switirhisiwa swa vuhumelerisi, mpfuno wa xithekiniki, swikweleti, nsirhelelo na byin'wana vukorhokeri bya swatimali. Va na mfanelo nakambe yo tinghenelerisa va ntshuxekile, hi munhu na/ kumbe hi nhlengelo, hi ku tirhisana na van'wana kumbe tanihi muganga, eka vurimi bya xintu, tihlampfi, vufuwi bya swifuwo na swihlahla na ku tumbuluxa tindlela ta vuxavisi etindhawini ta vaaki.
2. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke leti voyamelaka ethelo ra varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya ku fikelela maendlelo ya vutleketli na ku antswisa, ku omisa na ku hlayisa, leswi nga pfunaka eka ku xavisa switirhisiwa swa vona etimakete ta le tindawini ta vaaki, etikweni na le ka timheho ta misava hi minxavo leyi tiyisisaka leswaku va kuma muholo na vutomi byo antswa.
3. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku tiyisisa na ku seketela

timakete ta le tindhawini ta vaaki, etikweni, na le ka timheho ta misava hi tindlele leti hlohlotelaka na ku tiyisisa leswaku varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va fikelela hi ku hetiseka na ndzingano na ku tinghenelerisa eka timakete leti ku xavisa switirhisiwa swa vona hi minxavo leyi va pfumelelaka na mindyangyu ya vona ku fikelela muholo na vutomi byo antswa.

4. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku tiyisisa leswaku nhluvukiso wa matikoxiakaya, vurimi, mbango, maphumba na swinawana swa vuxavisi na vuvakisi swi hoxa xiave hi ku hetiseka ku sirhelela mahanyelo ya vaaki na ku cincela ku ya eka vuhumelerisi bya vurimi lebyi hlayisekeke. Mimfumo yi fanele ku hlohlotela vuhumelerisi lebyi hlayisekeke, ku katsa na vurimi bya agirikholoji na vuhumelerisi bya ntumbuluko, hinkwako laha swi kotekaka, na ku hlohlotela vuxavisi byo kongoma bya murimi na mutirhisi.
5. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku tiyisisa ku tiyisela ka varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya ku lwisana na makhombo ya ntumbuluko na swin'wana swa mahingandlela swo onha, swo fana na ku tsandzeka ka timakete.
6. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku tiyisisa miholo ya kahle, na tihakelo ta ndzingano ku ya hi ntikelo wa ntirho lowu ringanaka, ehandle ka ku hambanisa.

Atikili 17.

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo ya misava, hi munhu na/kumbe hi nhlengelo hi ku fambisana na atikili 28 ya Xiboho lexi, ku katsa na mfanelo ya ku fikelela, ku tirhisa hi ndlela leyi hlayisekeke na ku lawula timhaka ta misava na tindhawu ta mati, mabuwa ya malwandle, tihlampfi, vudyelo bya swifuwo na swihlahla eka swin'wana, ku fikelela vutomi byo antswa hi ku hetiseka, ku va na ndhawu yo tshama eka yona leyi sirhelelekeke, ku rhula na ndzhuti na ku humelerisa mindhavuko ya vona.
2. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku susa na ku alela tindlela hinkwato ta ku tsan'wa leti fambelanaka na mfanelo ya misava, ku katsa na leti ti va ka kona hikokwalaho ka ku cinca ka xiyimo xa vukati, ku pfumaleka ka vuswikoti bya nawu kumbe ku pfumaleka ka ku fikelela switirhisiwa swa ikhonomi.
3. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke to tekela enhlokweni hi xinawu mfanelo ya vun'winyi bya misava, leswi katsaka mfanelo ya vun'winyi bya misava bya xintu lebyi byi nga sirheleriwangiki hi nawu enkarhini wa sweswi, ku tekela enhlokweni vukona bya maendlelo yo hambana-hambana. Mimfumo yi fanele ku sirhelela vun'winyi bya ntiyiso ku tiyisisa leswaku varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya a va susiwi etindhawini ta vona swi nga ri enawini na leswaku timfanelo ta vona a ti herisiwi kumbe ku kandizyeriwa. Mimfumo yi fanele ku tekela enhlokweni na ku sirhelela switirhisiwa swa ntumbuluko swa mani na mani na maendlelo lawa ya fambelanaka yo tirhisa na mafambiselo ya

nhlengelo.

4. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo sirheleriwa eka ku susiwa swi nga ri enawini emisaveni ya vona kumbe eka tindhawu leti va tshamaka eka tona, kumbe eka swin'wana switirhisiwa swa ntumbuluko leswi tirhisiwaka eka migingiriko leyi faneleke ku tiphina hi ku hetiseka eka swiyimo swa vutshamo bya vona. Mimfumo yi fanele ku nghenisa nsirhelelo wo lwisana na ku susiwa swi nga ri enawini eka milawu ya le tikweni leswi fambisanaka na timfanelo ta ximunhu emisaveni na mpfuno wo antswisa vutomi bya vanhu. Mimfumo yi fanele ku sivela maendlelo yo susiwa ka vanhu hi nkanu, ku onhiwa ka tindhawu ta vurimi na ku tekiwa na ku phanghiwa ka misava na swin'wana switirhisiwa swa ntumbuluko, ku katsa na hi maendlelo yo xupula kumbe hi tindlela kumbe maendlelo ya nyimpi.
5. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya lava susiweke hi maendlelo ya voko ra nsimbhi kumbe ku tsoniwa misava ya vona swi nga ri enawini, va na mfanelo, hi munhu na/kumbe hi nhlengelo, hi ku hlangana na van'wana kumbe tanihi muganga , ku tlhelela emisaveni ya vona leyi va susiweke hi voko ra nsimbhi kumbe swi nga ri enawini, ku katsa hi mhaka ya makhombo ya ntumbuluko na/kumbe mikwetlembetano ya matlharhi, na ku vuyiseriwa nakambe ku fikelela ka vona switirhisiwa swa ntumbuluko leswi tirhisiwaka eka migingiriko leswi va faneleke ku tiphina hi swona eka vutomi byo antswa hi ku hetiseka, laha swi kotekaka, kumbe ku kuma ndziriso lowu faneleke, wa kahle lowu nga le nawini loko ku vuyela emisaveni ya vona swi nga ha koteki.
6. Laha swi faneleke, mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku hangalasa misava ya vurimi ku kota ku hlohlotela ku fikelela misava hi ku angarhela na hi ndzingano na swin'wana switirhisiwa swa ntumbuluko leswi faneleke ku tiyisisa leswaku varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va tiphina hi vutomi byo antswa hi ku hetiseka na ku hunguta ku lawula misava loku voyamelaka etlhelo ro kari, na ku tekela enhlokweni nitrho wa yona eka vaaki. Varimi lavantsongo lava pfumalaka misava, vantshwa, vanjovi va tihlampfi lavantsongo na van'wana vatirhi va le matikoxikaya va fanele ku rhangisiwa emahlweni loko ku hangalasiwa misava ya vaaki, timhaka ta tihlampfi na swihlahla.
7. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti kongomisiweke eka ku hlayisa na ku tirhisa misava hi ndlela leyi hlayisekeke na swin'wana switirhisiwa swa ntumbuluko leswi tirhisiwaka eka vuhumelerisi, ku katsa na hi agirikholoji, na ku tiyisisa swiyimo swa vuhumelerisi bya ntumbuluko na man'wana maendlelo ya swilo swa ntumbuluko.

Atikili 18.

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo hlayisa na ku sirhelela mbango na vuswikoti bya vuhumelerisi bya misava ya vona, na switirhisiwa leswi va swi tirhisaka na ku swi lawula.
2. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku tiyisisa leswaku varimi

- lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va tiphina hi mbango, , lowu hlasiyekeke na rihanyo lerinene ehandle ka ku tsan'wiwa.
3. Mimfumo yi fanele ku landzelela hi ku fambisana na vutihlamuleri bya vona emisaveni hinkwayo ku sivela ku cinca ka maxelo. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo hoxa xandla ku tumbuluxa na ku hetisisa maendlelo lawa ya nga khomaka hi xihatlla eka ku cinca ka maxelo na swinawana leswi nga pfunaka ku antswisa xiyimo, ku katsa na hi ku tirhisa maendlelo na vutivi bya xintu.
 4. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela to tiya ku tiyisisa leswaku swilo swa khombo, switirhisiwa kumbe malakatsa a ya hlayisiwi kumbe ku herisiwa eka misava ya varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya, na ntirhisano wo lulamisa nxungeto wa ku tiphina eka timfanelo ta vona hi mbuyelo wa ku onhiwa ka mbango hikokwalaho ka migingiriko leyi tsemakanyaka mindzilikani.
 5. Mimfumo yi fanele ku sirhelela varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya eka ku xanisiwa hi swiyenge leswi nga ri ki swa mfumo, ku katsa na hi ku tiyisisa milawu ya mbango leyi hoxaka xandla, hi ku kongoma kumbe ehandle ko kongoma, eka ku sirhelela timfanelo ta varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya.

Atikili 19.

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo ya mbewu, hi ku fambisana na atikili 28 ya Xiboho lexi ku katsa:
 - (a) Mfanelo yo sirheleriwa eka vutivi bya xintu lebyi fambelanaka na switirhisiwa swa ntumbuluko wa swimilana swa swakudya na vurimi;
 - (b) Mfanelo yo tinghenelerisa hi ku ringana eka ku avelana mbuyelo lowu humaka eka ku tirhisiwa ka switirhisiwa swa ximilana swa swakudya na vurimi;
 - (c) Mfanelo yo tinghenelerisa eka ku teka swiboho eka timhaka leti fambelanaka na ku hlayisa na ku tirhisa hi ndlela leyi hlayisekeke switirhisiwa swa swimilana swa swakudya na vurimi;
 - (d) Mfanelo yo hlayisa, ku tirhisa, ku avelana na ku xavisa timbewu ta vona ta le masin'wini kumbe switirhisiwa leswi humelerisiweke hi ntumbuluko.
2. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo hlayisa, ku lawula, ku sirhelela na ku tumbuluxa timbewu ta vona na vutivi bya xintu.
3. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti hloniphaka, ku sirhelela na ku hetisisa timfanelo ta mbewu ya varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya.
4. Mimfumo yi fanele ku tiyisisa leswaku timbewu ta ntikelo na nhlayo leyi eneleke swa kumeka eka varimi lavantsongo hi nkarhi lowu faneleke wo byala na hi nxawo lowu fikelelekaka.
5. Mimfumo yi fanele ku tekela enhlokweni timfanelo ta varimi lavantsongo ku tshembhela eka timbewu ta vona kumbe eka timbewu tin'wana leti kumekaka etindhawini ta vaaki ku ya hi ku hlawula ka vona na ku teka Xiboho eka

swibyariwa na muxaka wa swilo leswi va lavaka ku swi byala.

6. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku seketela maendlelo ya mbewu ya varimi lavantsongo na ku tlakusa ku tirhisiwa ka timbewu ta varimi lavantsongo na ntalo wa ntumbuluko wa vurimi.
7. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku tiyisisa leswaku vulavisisi bya vurimi na nhluvukiso swi katsa na swilaveko swa varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya na ku tiyisisa leswaku ku tinghenelerisa ka vona hi ku hetiseka eka nhlamuselo ya leswi swi faneleke ku rhangisiwa emahlweni na ku endliwa ka vulavisisi na nhluvukiso, na ku tekela enhlokweni ntokoto wa vona, na ku tlakusa vuvekisi eka vulavisisi na nhluvukiso wa timbewu leti kumekaka etindhawini ta vaaki leti angulaka eka swilaveko swa varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya.
8. Mimfumo yi fanele ku tiyisisa leswaku swinawana swa mbewu, nsirhelelo wa ntalo wa swimilana na milawu ya vusirheleli bya tinhundzu lowu tivekaka hi *intellectual property laws*, swikimu swo tiyisisa na milawu ya vuhlanganisi bya mbewu swa hlonipha na ku tekela enhlokweni timfanelo, swilaveko na mintlhonthlo ya varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya.

Atikili 20

1. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke, hi ku fambelana na vutihlamuleri bya vona bya milawu ya le misaveni hinkwayo, ku sivela ku herisiwa na ku tiyisisa ku hlayisiwa na ku tirhisiwa ka ntalo wa ntumbuluko hi ndlela leyi hlayisekeke ku kota ku tlakusa na ku sirhelela ku tiphina hi ku hetiseka timfanelo ta varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya.
2. Mimfumo yi fanele ku teka tindlela leti faneleke ku tlakusa na ku sirhelela vutivi bya xintu, vutivi byo tumbuluxa swilo swintshwa na tindlela ta varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya, ku katsa vurimi bya xintu, vurisi, swihlahla, tihlampfi, swifuwo na maendlelo ya agirikholoji leswi fambelanaka na ku hlayisa xikan'we na ku tirhisa ntalo wa ntumbuluko hi ndlela leyi hlayisekeke.
3. Mimfumo yi fanele ku sivela nxungeto wo kandziyeriwa ka timfanelo ta varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya hikokwalaho ka ku tumbuluxiwa, makhomelo, vutleketli, ku tirhisa na ku hundzisela kumbe ku humesa swilo swin'wana leswi hanyaka leswi hundzuluxiweke.

Atikili 21.

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo ya mati yo nwa lama hlayisekeke no tenga na nkululo, leswi nga na

nkoka eka ku tiphina hi ku hetiseka eka vutomi byo antswa na timfanelo ta ximunhu hinkwato na xindzhuti xa vunhu. Timfanelo leti ti katsa timhaka ta mphakelo wa mati na switirhisiwa swa nkululo leswi nga swa ntikelo wa kahle, swa tihakelo leti fikelelekaka na ku fikeleleka ku olova, na ku va leswi swi nga tsan'wiki na ku amukeleka hi maendlelo ya ndhavuko na timhaka ta rimbewu.

2. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo ya mati yo ma tirhisela vona vinyi na le kaya, vurimi, tihlampfi na ku hlayisa swifuwo na ku fikelela yin'wana migingiriko leyi fambelanaka na mati ku tihanyisa, ku tiyisisa ku hlayisa, ku vuyisela evutshan'wini na ku tirhisa mati hi ndlela leyi hlayisekeke. Va na mfanelo yo fikelela mati hi ku ringana na mafambiselo ya timhaka ta mati, na ku ntshuxeka eka maendlelo yo tsemeriwa mati hi voko ra nsimbi kumbe ku thyakisiwa ka mphakelo wa mati.
3. Mimfumo yi fanele ku hlonipha, ku sirhelela na ku tiyisisa ku fikelela mati, ku katsa na maendlelo ya xintu na mafambiselo ya mati etindhawini ta vaaki, hi maendlelo lawa ya nga tsan'wiki, naswona yi fanele ku teka tindlela leti tiyisisaka ku fikelela mati hi nxavo lowu fikelelekaka ku ma tirhisa eka migingiriko ya munhu, emindyangwini na vuhumelerisi, na nkululo lowu antswisiweke, ngopfu-ngopfu eka vavasati na vanhwanyana va le matikoxikaya na vanhu lava nga le ka xiyimo xo ka xi nga ri kahle na mintlawana leyi tekeriwaka ehansi, yo fana na vafuwi va swifuwo swo landzelela madyelo ya rihlaza, vatirhi va le mapurasini, vanhlapfa hinkwawo swi nga ri na mhaka na xiyimo xa vunhlapfa bya vona na vanhu lava hanyaka eswidakanini. Mimfumo yi fanele ku tlakusa tindlela leti faneleke na thekinoloji leyi fikelelekaka, ku katsa thekinoloji yo cheleta, na thekinoloji yo tirhisa nakambe mati yo thyaka lawa ya basisiweke na ku hlengeleta xikan'we na ku hlayisa mati.
4. Mimfumo yi fanele ku sirhelela na ku vuyelerisa ematshanwini ntumbuluko lowu fambelanaka na ku hlayisa mati, ku katsa na tintshava, swihlahla, tlangasi, milambu, tindhawu ta tihlampfi na madamu, eka ku tirhisiwa ku tlula mpimo na ku thyakisiwa hi swilo swa khombo ngopfu-ngopfu hi maendlelo ya mabindzu lamakulu na vutalo bya timinerali na tikhemikali leti endlaka leswaku ku va na xiganama hi ku nonoka na hi ku hatlisa.
5. Mimfumo yi fanele ku sivela swiyenge swa le handle ku onha ku tiphina ka mfanelo ya mati ya varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya. Mimfumo yi fanele ku rhangisa emahlweni mati ku ya hi swilaveko swa vanhu ku nga se endlwiwa migingiriko yin'wana, ku tlakusa ku hlayisiwa, na ku vuyiseriwa evutshan'wini na ku tirhisa loku hlayisekeke.

Atikili 22.

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo fikelela mpfuno wa mfumo, leswi katsaka na nsirhelelo wa

mfumo.

2. Mimfumo yi fanele, ku ya hi xiyimo xa tiko, ku teka magoza lama faneleke ku tlakusa ku tiphina hi mfanelo ya mpfuno wa mfumo eka vatirhi hinkwavo va varimi lavantsongo ematikoxikaya.
3. Mimfumo yi fanele ku tekela enhlokweni timfanelo ta varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya eka mpfuno wa mfumo ku katsa na nsirhelelo wa mfumo, hi ku fambisana na swiyimo swa tiko, yi fanele ku tumbuluxa na ku hlayisa mapfumba ya vona ya mpfuno wa mfumo leswi katsaka ku tiyisisa mpfuno wa mfumo wa swatimali. Ku tiyisisa loku swi fanele ku tiyisisa leswaku eka masungulo, eka vutomi bya vaaki, lava va nga na swilaveko va fikelela timhaka ta nkoka ta vutshunguri na nsirhelelo wa muholo, leswi loko swi hlanganile swi tiyisisaka hi ku hetiseka ku fikelela tinhundzu na vukorhokeri lebyi hlamuseriweke tanihi lebyi faneleke eka tiko.
4. Mpfuno wa mani na mani lowu tiyisisiweke wa mfumo wu fanele ku tumbuluxiwa hi nawu. Swivilelo na tindlela to ntlhontha swiboho hi ndlela leyi nga voyameriki etlhelo rin'we, erivaleni, hi ku hetiseka na ku fikeleleka swi fanele ku hlamuseriwa. Maendlelo ya fanele ku va kona ku kondletela ku landzelela nawu ku ya hi nawu wa tiko.

Atikili 23

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo tiphina hi xiyimo xa le henhla lexi nga fikelelekaka xa rihanyo ra le nyameni na le miehleketweni. Va na mfanelo nakambe yo fikelela, ehandle ka ku tsan'wiwa eka vukorhokeri bya mpfuno wa vaaki na rihanyo.
2. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo tirhisa na ku sirhelela mitsembyani ya vona ya xintu na ku hlayisa maendlelo ya vona eka timhaka ta rihanyo, ku katsa ku fikelela na ku hlayisa swimilana, swihari na timinerali ku switirhisela mitsembyani.
3. Mimfumo yi fanele ku tiyisisa ku fikelela tindhawu ta vutshunguri, tinhundzu na vukorhokeri etindhawini ta le matikoxikaya, hi maendlelo lawa ya nga tsan'wiki, ngopfu-ngopfu eka vanhu lava tekeriwaka ehansi, ku fikelela mitsembyani ya nkoka, nsawutiso wo lwisana na mavabyi yo tluleta ya ntolovelo, rihanyo ra ku veleka, vuxokoxoko lebyi fambelanaka na swiphiso leswikulu swa rihanyo leswi khumbhaka vaaki, ku katsa na tindlela ta ku swi sivela na ku swi lawula, vutshunguri bya vuyimani na vutswedyani na vutshunguri bya vana, ku katsa na ku leteriwa ka vaongori, ku katsa na tidyondzo ta rihanyo na timfanelo ta ximunhu.

Atikili 24.

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo fikelela tindlu leti enetisaka. Va na mfanelo yo hlayisa kaya leri sirhelelekeke na miganga leyi va hanyaka eka yona hi ku rhula na xindzhuti, na mfanelo yo ka va nga tsan'wiwi eka nhlamuselo leyi.
2. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo sirheleriwa eka ku susiwa hi nkanu emakaya ya vona, ku xanisiwa na kun'wana ku chaviseriwa.
3. Mimfumo a yi fanelanga ku susa varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya, hi ku tirhisa voko ra nsimbhi, swi nga ri enawini, swa nkarhinhyana kumbe nkarhi hinkwawo ehandle ka ku rhandza ka vona emakaya ya vona na le misaveni leyi va yi tirhisaka ehandle ka ku va nyika nkateko wo fikelela tindlela tin'wana ta xinawu kumbe nsirhelelo wun'wana. Loko ku susiwa ka vanhu swi nga papalateki, mfumo wu fanele ku nyika na ku tiyisisa ndziriso wa kahle lowu faneleke eka ku lahlekeriwa hi tinhundzu na ku lahlekeriwa kun'wana.

Atikili 25.

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo fikelela vuleteri lebyi fanaleke bya agirikholoji, ndhavuko wa vaaki na xiyimo xa ikhonomi lexi va tikumaka va ri eka xona. Swilo leswi faneleke ku va kona eka timhaka ta vuleteri swi fanele ku katsa, kambe swi nga pimiwi ku fika eka, ku antswisa vuhumelerisi, vuhlanganisi na vuswikoti byo lwisana na switsotswana, switsotswonyana leswi endlaka mavabyi, ku tsekatseka ka vuhumelerisi, switandzhaku swa tikhemikali, ku cinca ka maxelo na swin'wana leswi fambelanaka na maxelo.
2. Vana hinkwavo va varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo ya dyondzo leyi fambisanaka na ndhavuko wa vona na timfanelo hinkwato leti nga kona eka matsalwa ya timfanelo ta ximunhu.
3. Mimfumo yi fanele ku hlohlotela vuxaka bya murimi na van'watisayese hi ku ringana na ku tinghenelerisa, eka swilo swo fana na rendzo dyondzo ra vurimi, ku tinghenelerisa eka ku tumbuluxa swimilana na tindawu ta vutshunguri ta swimilana na swihari, ku kota ku angula hi ndlela leyi faneleke eka mintlhonltho leyi varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va hlanganaka na yona.
4. Mimfumo yi fanele ku vekisa hi ku nyika vuleteri, na vuxokoxoko bya makete na vukorhokeri bya varimisi eka varimi.

Atikili 26

1. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo yo tiphina hi mindhavuko ya vona, ku yisa emahlweni va ntshuxekile nhluvukiso wa ndhavuko wa vona, ehandle ka ku kavanyetiwa kumbe maendlelo man'wana ya ku tsan'wiwa. Va na mfanelo nakambe yo hlayisa, ku phofula, ku lawula, ku sirhelela na ku hlulukisa vutivi bya vona bya xintu na bya le tindhawini ta vaaki, ku fana na mahanyelo, maendlelo ya vuhumelerisi kumbe thekinoloji, kumbe maendlelo ya xintu na xintu. Kuhava munhu loyi a nga ta ntlhonthlha timfanelo ta ndhavuko ku kandziyela timfanelo ta ximunhu leti tiyisisiweke hi nawu wa misava hinkwayo kumbe ku hunguta matirhelo ya kona.
2. Varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya va na mfanelo, hi munhu, na/kumbe hi nhlengelo, hi ku tihlanganisa na van'wana kumbe tanihi muganga, ku humesela erivaleni maendlelo ya vona ya xintu, tindzimi, ndhavuko, vukhongereri, tidyondzo na vutshila, hi ku fambisana na timfanelo ta ximunhu emisaveni hinkwayo.
3. Mimfumo yi fanele ku hlonipha, na ku teka tindlela leti sirhelelaka, timfanelo ta varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya leti fambelanaka na vutivi bya xintu na ku herisa ku tsan'wiwa eka vutivi bya xintu, maendlelo na thekinoloji ya varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya.

Atikili 27

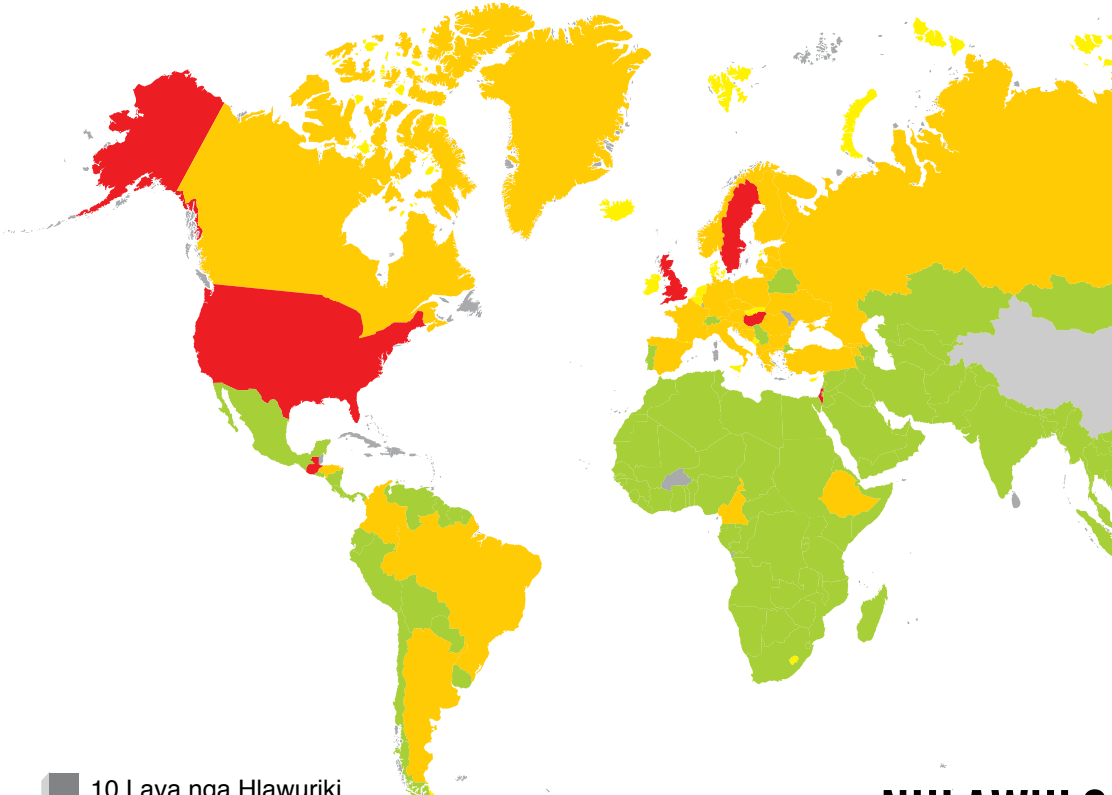
1. Tiajesi ta vutivi byo hlawuleka, mpfuno wa swatimali na mapfumba ya timhaka ta United Nations na yin'wana minhlangano ya mimfumo emisaveni, ku katsa na minhlangano ya mpfuno wa swatimali emisaveni hinkwayo na le ka timheho ta misava, yi fanele ku hoxa xandla ku vona leswaku Xiboho lexi xa humelela, ku katsa na hi ku hlengeleta minhlangano leyifanaka, mpfuno wa nhluvukiso na ntirhisano. Tindlela na hinkwaswo swo tiyisisa ku tinghenelerisa ka varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya eka timhaka leti ti va khumbhaka swi fanele ku tekeriwa enhlokweni.
2. United Nations na tiajesi ta vutivi byo hlawuleka, mpfuno wa swatimali na mapfumba, na yin'wana minhlangano ya mimfumo ya misava, ku katsa na minhlangano ya swatimali emisaveni hinkwayo na le ka timheho ta misava, yi fanele ku tlakusa ku hlonipheka na ku tiyisisa ku hetisisiwa ka Xiboho lexi na ku landzelerisa matirhelo ya xona.

Atikili 28

1. Kuhava nchumu eka Xiboho lexi lowu nga ta tekiwa tanihi lowu nga ri ki wa nkoka, ku sivela kumbe ku tsan'wa timfanelo ta varimi lavantsongo na van'wana vanhu lava tirhelaka ematikoxikaya na vanhu va xintu enkarhini wa sweswi kumbe leswi va nga ta swi kumaka enkarhini lowutaka.
2. Timfanelo ta ximunhu na nkoka wa ntshuxeko eka hinkwavo, ehandle ka ku tsan'wiwa hi tindlela tin'wana, swi fanele ku hlonipiwa eka ku tirhisiwa ka

timfanelo leti paluxiweke eka Xiboho lexi. Ku tirhisiwa ka timfanelo eka Xiboho lexi swi ta vekiwa ehansi ka swipimelo leswi vekiweke hi nawu leswi fambelanaka na vutihlamuleri bya timfanelo ta ximunhu emisaveni hinkwayo. Swipimelo swa muxaka lowu swi fanele ku va leswi nga tsan'wiki naswona ntsena hi xikongomelo xo sirhelela ku tekeriwa enhlokweni loku faneleke na ku hlonipiwa ka timfanelo na ntshuxeko wa van'wana na ku kota ku fikelela swilaveko leswi faneleke na leswi bohaka eka rixaka ra xidimokirasi.

NHLAWULO WA HUVO YA UNITED NATIONS EKA NTWA XA TIMFANELO TA VARIMI LAVANTSONGO NA VAN'W TIRHELAKA EMATIKOXIKAYA UNITE LAVANTSONGO NA VAN'WANA N'W

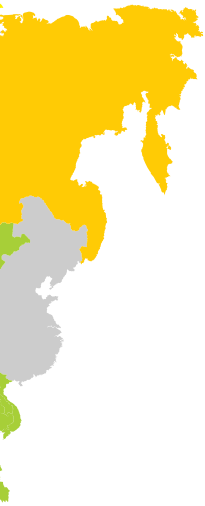
- 10 Lava nga Hlawuriki
- 8 Lava alaneke na swona
- 54 Lava tsan'weke
- 121 Lava hlawuleke ku yima na swona

Mindzilikani na mavito lama kombisiweke na Vutihlamuleri lebyi kombisiweke eka mepe lowu a swi kombisi matitwelo na mavonelo wahi kumbe wahi eka tlhelo ra La Via Campesina mayelana na xiyimo xa le nawini xa tiko rin'wana na rin'wana, ndhawu, dorobankulu kumbe xiphemu kumbe Vulawuri kumbe mayelana na ku tsemiwa ka mindzilikani ya ndhawu yoloye.

NHLAWULO
121 LAVA YIMA
8 LAVA ALANEKE
54 LAV
10 LAVA NG

Swi tekiwile eka: [World Map 4170 R17 Feb19//UN.org](http://WorldMap4170R17Feb19//UN.org)

NANO WA XIBOHO VANA VANHU LAVA D NATIONS VARIMI ENDZAMHALA 2018

WO HETELELA: AKA NA SWONA KE NA SWONA A TSAN'WEKE A HLAWURIKI

Lava yimaka na swona

Afghanistan, Algeria, Angola, Antigua and Barbuda, Azerbaijan, Bahamas, Bahrain, Bangladesh, Barbados, Belarus, Belize, Benin, Bhutan, Bolivia, Botswana, Brunei Darussalam, Burundi, Cabo Verde, Cambodia, Central African Republic, Chad, Chile, Comoros, Congo, Costa Rica, Côte d'Ivoire, Cuba, North Korea, Democratic Republic of the Congo, Djibouti, Dominica, Dominican Republic, Ecuador, Egypt, El Salvador, Eritrea, Gabon, Gambia, Ghana, Grenada, Guinea, Guinea-Bissau, Guyana, Haiti, India, Indonesia, Iran, Iraq, Jamaica, Jordan, Kazakhstan, Kenya, Kuwait, Kyrgyzstan, Laos, Lebanon, Liberia, Libya, Luxembourg, Madagascar, Malawi, Malaysia, Maldives, Mali, Mauritania, Mauritius, Mexico, Monaco, Mongolia, Morocco, Mozambique, Myanmar, Namibia, Nepal, Nicaragua, Niger, Nigeria, Oman, Pakistan, Panama, Papua New Guinea, Peru, Philippines, Portugal, Qatar, Moldova, Rwanda, Saint Kitts and Nevis, Saint Lucia, Saint Vincent and the Grenadines, Sao Tome and Principe, Saudi Arabia, Senegal, Serbia, Seychelles, Sierra Leone, Solomon Islands, Somalia, South Africa, South Sudan, Sri Lanka, Sudan, Suriname, Switzerland, Syria, Tajikistan, Thailand, Timor-Leste, Togo, Trinidad and Tobago, Tunisia, Uganda, United Arab Emirates, Tanzania, Uruguay, Uzbekistan, Venezuela, Viet Nam, Yemen, Zambia and Zimbabwe.

lava alaneke na swona

Australia, Guatemala, Hungary, Israel, New Zealand, Sweden, the United Kingdom and the United States of America.

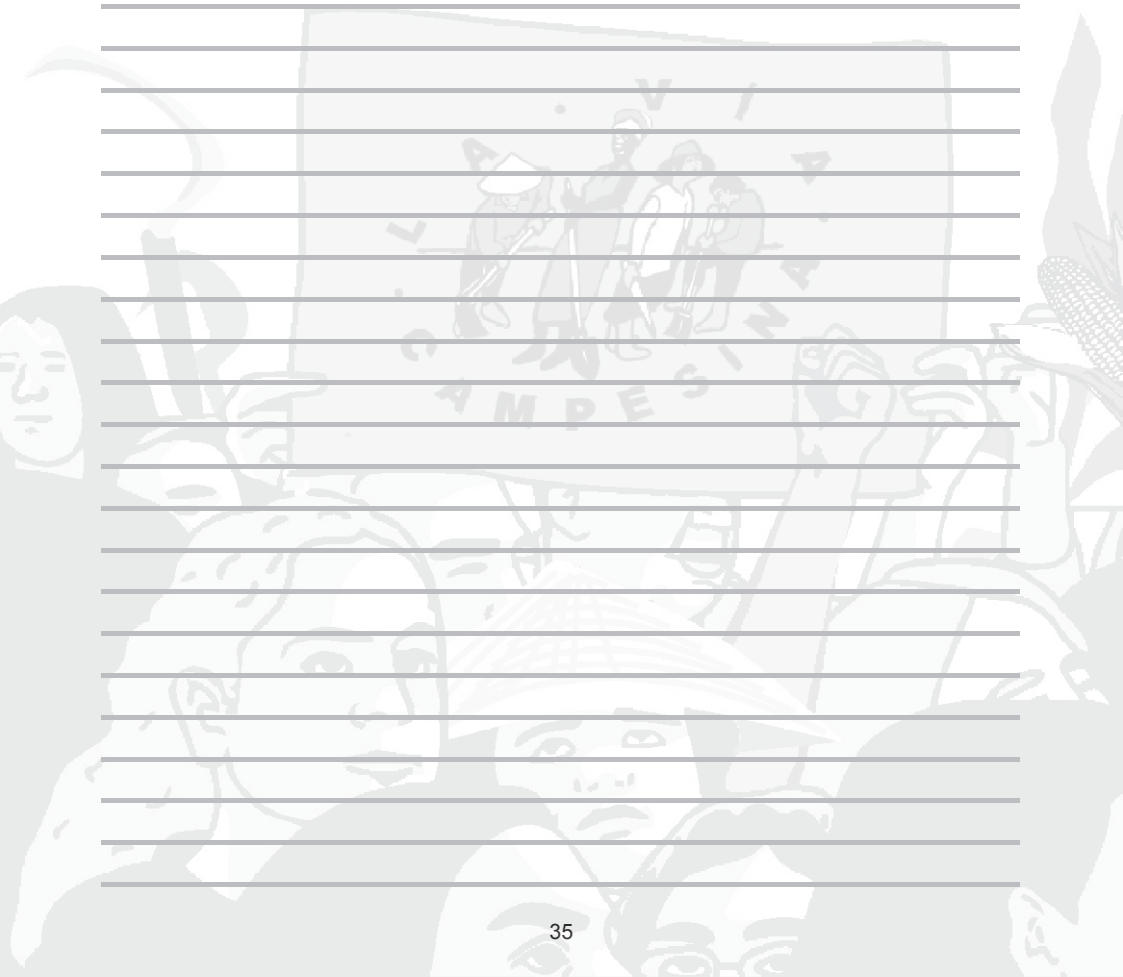
lava tsan'weke

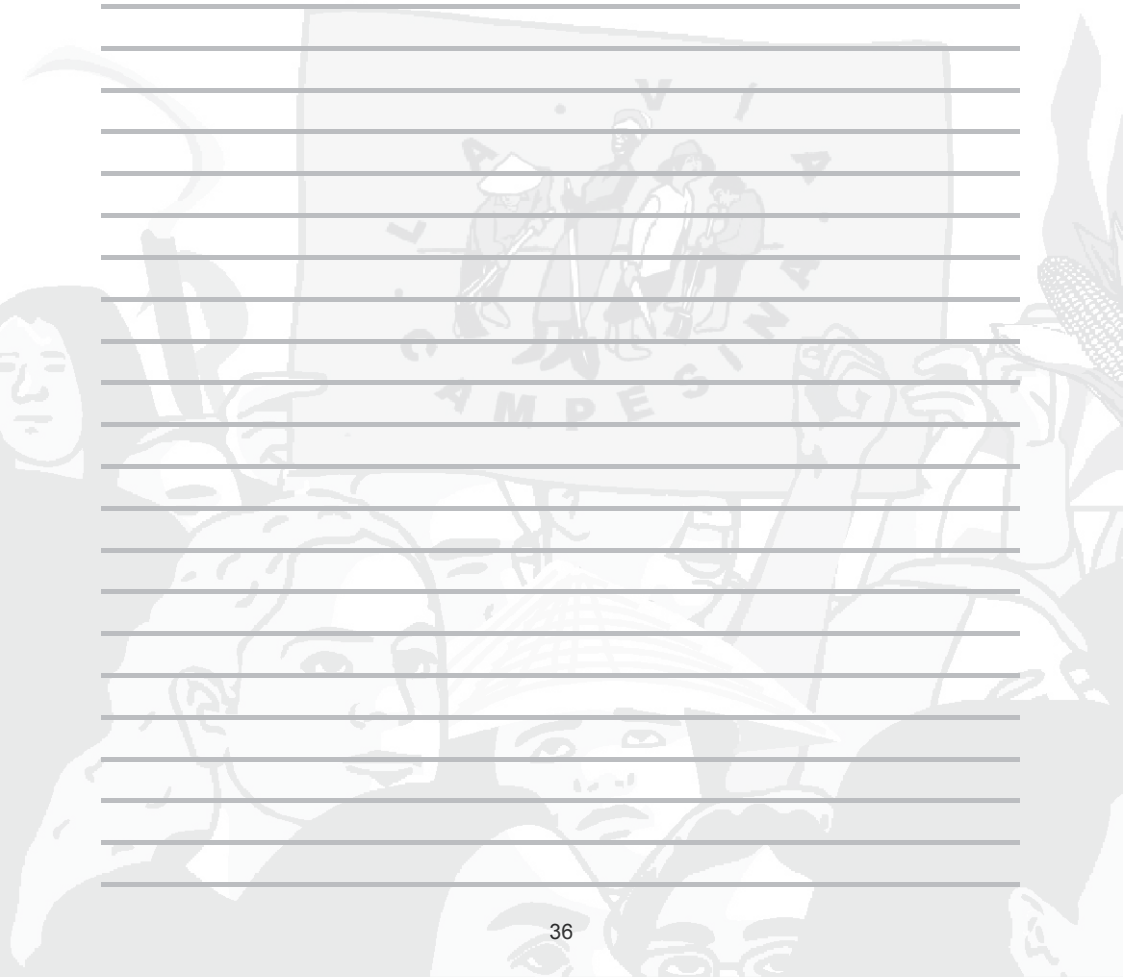
Albania, Andorra, Argentina, Armenia, Austria, Belgium, Bosnia and Herzegovina, Brazil, Bulgaria, Cameroon, Canada, Colombia, Croatia, Cyprus, Czechia, Denmark, Estonia, Ethiopia, Fiji, Finland, France, Georgia, Germany, Greece, Honduras, Iceland, Ireland, Italy, Japan, Kiribati, Latvia, Lesotho, Liechtenstein, Lithuania, Malta, Montenegro, Netherlands, Norway, Palau, Poland, South Korea, Romania, Russia, Samoa, San Marino, Singapore, Slovakia, Slovenia, Spain, Northern Macedonia, Turkey, Tuvalu, Ukraine, and Vanuatu.

Lava nga Hlawuriki

Turkmenistan, Eswatini, Burkina Faso, China, Republic of Nauru, Micronesia, Marshall Islands, Tonga, Paraguay, Equatorial Guinea

**La Via Campesina
International Secretariat
Stand No. 197A, Smuts Road Prospect
Waterfalls – Harare – Zimbabwe
viacampesina@viacampesina.org**

**www.viacampesina.org/en
tv.viacampesina.org**

 [ViaCampesinaOfficial](https://www.facebook.com/ViaCampesinaOfficial) [@via_campesina](https://twitter.com/@via_campesina)